

Санаҳои муҳим:

1826-1897 – солҳои зиндагии Аҳмади Дониш

1870-1873 – А.Дониш барномаи ислоҳоти худро бо номи «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» тайёр намуд

1875-1890 – дар ин солҳо А.Дониш шоҳасари худ «Наводир-ул-вақоеъ»-ро иншо кард.

Савол ва супоришҳо:

1) Дар бораи ташаккули ҷаҳонбинии А.Дониш чӣ медонед? 2) Чаро барои ташаккули ҷаҳонбинии ӯ сафарҳои ба Русия нақши муҳиме бозидоаст? 3) Барномаи ислоҳоти А.Дониш чӣ ном дорад ва дар он кадом масъалаҳо ба миён гузошта шудааст? 4) Дар шоҳасари А. Дониш «Наводир-ул-вақоеъ» кадом масъалаҳо инъикос ёфтааст? 5) Чаро А.Донишро асосгузори ҳаракати маорифпарварӣ медонанд? 6) Маорифпарвариро чӣ тавр мефаҳмед? 7) §§17 ва 29-ро такрор намоед.

§31. ҲАРАКАТИ ҶАДИДИЯ

Ба вучудони ҳаракати ҷадидия

Ҳаракати ҷадидия дар Осиёи Марказӣ, охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар байни зиёиёни бедоргаштаи маҳаллӣ дар аввал ҳамчун ҷараёни мадания маърифатӣ, баъд ҳамчун ҷараёни иҷтимоӣ сиёсии ислохоткорона ба вучуд омадааст. Тарафдорони ин ҳаракат ақибмондагии иқтисодӣ сиёсии мулки худро ба хубӣ дарк намуда, коста будани маънавии мардумро эҳсос карданд ва чун пешгузаштагонан – маорифпарварон дар андешаи он буданд, ки 1) бо роҳи паҳн намудани адабиёти нав ва ба роҳ мондани нашри рӯзномаю маҷаллаҳо аҳволи мардумро беҳтар намоянд; 2) ба ислоҳи тарзи идоракунии кишвари худ ноил гардида, барои инкишоф ёфтани он чун халқҳо ва давлатҳои тараққикардаи ҷаҳонӣ шароит муҳайё кунанд; 3) ба барҳам додани ҳар гуна разолатҳои давр – бетартибӣ, ғоратгарӣ хангоми ситонидани андозҳо, худсарии амалдорон ва ғайраҳо мушарраф шаванд; 4) бо роҳи ислоҳот дини исломро ба талаботи замони нав – инкишофи муносибатҳои капиталистӣ мутобиқ гардонанд.

Ҷадидони Бухоро худро «ҷадид» номиданд. Ин номро ба онҳо чун калимаи таҳқиркунанда, муқобилони ислоҳ-

Туркия найравӣ намуд. худро «ҷавонбухороёнён», ҷадидони Хева бошанд худро «ҷавонхеватихо» меномиданд. Дар навбати худ ҷадидон муқобилони худро «кӯҳнапарастон», «қадимён», «қадимпарастон», «тарофдорони усули кӯҳна» ва ғайра меномиданд. Аз хамиш сабаб ҳам ҷанҷоли тарафдорони муқобилони мактаби усули нав дар таърих ба номи «нисзи бийни ҷадидону қадимпарастон» маълум аст ва он ҷанҷол сол аз сол шиддат ёфта, махсусан, дар шаронти Бухорои амирӣ бештар шакли фоҷиавиро мегирифт.

Марказҳои намоёни ҳаракати ҷадидӣ дар аморати Бухоро - шаҳри Бухорои Кӯҳна (яъне пойтахти аморат); дар кишвари Туркистон – шаҳрҳои Самарқанд, Қўқанд, Тошкент ва дар хониғарии Хева – шаҳри Урганҷ ба ҳисоб мерафтанд. Зеро, ин шаҳрҳо дар баробари марказҳои маъмурӣ ҳисоб шудан, боз ҳамчун марказҳои илму маърифат ҳам буданд.

Сарчашмаҳои ташаккули ҳаракати ҷадидия инҳо буданд: 1) ақидаҳои маорифпарварӣ, махсусан, эҷодиёти Аҳмади Дониш; 2) таъсири ҳаракати ҷадидияи тоторҳо, ки ханӯз солҳои 80-уми асри XIX ташаккул ёфтааст; 3) таъсири инкишофи муносабатҳои нав - молиқо пулӣ; 4) таъсири матбуоти даврӣ.

Ҷоғобилияти ҷадидон дар кишвари Туркистон

Боқад таъкид намуд, ки ҷадидони Осиён Марказӣ дар шаронти гуногуни амал мекарданд. Масалан, дар шаронти кишвари Туркистон онҳо то андозае озодона фаъолият мегузарониданд. Ҳукуматдорони подшоҳӣ ба корҳои ҷадидон (ба ғайр аз солҳои ҷанги якуми ҷаҳонӣ) ҷандон аҳамият наменоданд. Бинобар ин ҷадидони кишвари Туркистон дар роҳи амалӣ гардонидани мақсадҳои худ, дар ҳаман шаҳру ноҳияҳо, ғайр аз муқобилияти тарафдорони усули кӯҳнаи таълим, дигар монесаи шиддиро қариб эҳсос намекарданд.

Ҳаракати ҷадидия дар кишвари Туркистон то замони инкилоби февралӣ (соли 1917) Русия ба тарзи ташкилӣ ташаккул наёфта бошад ҳам, вале тарафдорони он шаронти кишварро ба инобат гирифта, дар назди худ чунин мақсадҳои муайяне гузошта буданд: дар масъалаи тарбия – ҷавонони маҳаллиро бештар ба илму маърифат, равҷ додани корҳои

тичорату саноат даъват менамуданд. Дар ин соҳа онҳо бегуфтугӯ тарафдори ислоҳи усули таълим дар мактабу мадрасаҳо ва бунёди мактаби усули нав буданд; оид ба сабук намудани ахлоқи халқи мехнаткаш – ба тартиб даровардани андозҳо ва сабук намудани онҳо; қатъ гардонидани муҳоҷиркунии деҳқонони рус ба кишвари Туркистон; дар масъалаи идоракунии кишвар – ислоҳ намудани усули идоракунии мустамликавӣ, аз ҷумла тағйир додани баъзе бандҳои «Низомнома оиди идоракунии кишвари Туркистон», ки дар асоси онҳо амалдорони ҳукумати подшоҳӣ нисбат ба мардуми маҳаллӣ бераҳмӣ зоҳир менамуданд; дар масъалаи ҳуқуқ – баробарҳуқуқии раияти муқимии кишвар бо раияти рус, маҳдуд намудани даҳолати амалдорони подшоҳӣ дар қорҳои идоракунии маҳаллӣ, ки баъзан боиси аз тарафи эшон поймол намудани урфу одати мардум мегардид ва ғайраҳо.

Сарварони ҳаракати ҷадидия дар кишвари Туркистон: Маҳмудхоча Бехбудӣ (1875-1919), Абдуқодир Шакурӣ (Абдуқодир Абдушукуров 1875-1943, ҳар ду аз Самарқанд), Мунаввар-Қорӣ (Абдурашидов дар Тошкент) буданд.

Аз тарафи ҷадидони кишвари Туркистон маҷаллаю рӯзномаҳои: «Хуршед»(1906), «Самарқанд» (1913-1914), «Ойина» (1913-1915), «Тараққӣ» (1906), «Шӯҳрат» ва «Тучор» (1907-1908), «Осиё» (1913-1915), «Садои Туркистон» (1914-1915), «Садои Фарғона» (1913) ва ғайраҳо нашр мегардиданд. Аз байни онҳо маҷаллаи «Ойина», ки М. Бехбудӣ нашр мекард бо ду забон: форсии тоҷикӣ ва ўзбекӣ, боқӣ ҳама ба забони ўзбекӣ чоп мешуданд.

Дар шароити кишвари Туркистон муқобилони ҳаракати ҷадидия аз ҳисоби мударрису муллоҳо ва талабагон кам набуданд. Онҳо дар мактабу мадрасаҳо усули кӯхнаи таълимро дастгирӣ намуда, муқобили мактабҳои усули нав, мактабҳои русии маҳаллӣ, тарафдори аз нав барқарор намудани мавқеи номаҳдуди дину шариат ва ғайра буданд. Вале муҳолифони ислоҳот аз баромади ошкоро ба муқобили сиёсати ҳукумати подшоҳӣ метарсиданд.

Фаъолияти чадидон дар аморати Бухоро

Дар шароити аморати Бухоро вазъият барои фаъолияти чадидон як навъ дигар буд. Ҳукумати амири аз рӯзҳои аввали ба майдон омадани ҳаракати чадидӣ тарафдорони онро таъқиб намуда, фаъолияти мактабҳои усули навро манъ кард. Чунин муносибат суръати аз ҷиҳати ташкилӣ танзим ёфтани ҳаракати чадидияи Бухоро тезонид. Махсусан, соли 1909 аз тарафи ҳукумати амири баста шудани мактаби усули нави Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим (1877-1934) ва С.Айнӣ (1878-1954) тарафдорони ҳаракати навро дар ғазаб кард ва онҳоро баръақс бо ҳам наздиктар намуд. Тарафдорони мактаби усули нави минбаъд бо ҳам тез-тез вохӯрда, оид ба тақдирӣ Бухоро, мардуми он, қорҳои мактабу мадрасаҳо сӯхбатҳо меоростанд. Дар натиҷа солҳои 1909-1910 дар Бухоро ҳаракати чадидӣ ҳамчун ҳаракати ислохотхонаи ҷамъиятию сиёсӣ пурқувват шуд ва аз ҷиҳати ташкилӣ ташаккул ёфт.

С.Айнӣ бо ҳамроҳии дӯсти худ М.А.Мунзим дар маркази ҳаракати чадидияи Бухоро, аниқтараш аз ҷумлаи сарварони он буданд. Чадидони бухороӣ вазъи аморатро ба инобат гирифта, баҳри инкишоф ва ободии ватани худ, инчунин баҳри хушбахтии мардуми он дар назди худ чун мақсаду маром, иҷрои вазифаҳои зеринро гузоштаанд: дар соҳаи маориф – барҳам додани бесаводӣ тавассути кушодани мактабҳои усули нави, ислоҳоти таълим дар мадрасаҳо, паҳн намудани адабиёти нави ва матбуоти ҳаррӯза; дар соҳаи ҷимояи манфиати халқ – бо роҳи ташвиқот ба мардум фаҳмонидани разолатҳои ҳукуматдорони амири, исрофкориҳои амир ва аҳли дарбор, инчунин дар байни мардум барҳам додани исрофкориҳои зиёд ҳангоми тӯй, мотам (маърақаҳои азодорӣ) ва дигар маърақаҳо; дар соҳаи мустаҳкам намудани иттифок ва дӯстии мардум – бо роҳи фаҳмондадихӣ барҳам додани низоъҳои мазҳабӣ ва ғайра.

Минбаъд ба ҳаракати чадидияи кишвари Туркистон ва Бухоро дар қатори зиёиён, инчунин намояндагони тоҷирони маҳаллӣ низ дохил гардиданд.

Чадидон ҳақиқатан ҳам давомдихандагони фаъолияти маорифпарварони асри XIX буданд. Бинобар ин онҳоро низ

маорифпарварон номидан хато нест. Вале ин ҳаракатро нисбат ба маорифпарварони асри XIX «як кадам ба кафо» гуфтан хатост. Баръакс, ҳаракати ҷадидӣ нисбат ба маорифпарварии гузашта як кадам ба пеш аст. Зеро, маорифпарварони аввала норасоӣҳои замонро дар асарҳо, сӯхбатҳо, шеърҳои сурудҳои худ саҳт танқид карда, барои амалӣ гаштани он корҳои назаррасе накардаанд. Ҷадидон бошанд, аз ибтидо фаъолияти худро бо кори амалӣ – ташкили мактабҳои усули нав, нашри рӯзномаҳо, ислоҳи усули таълим дар мадрасаҳо ва ғайра оғоз карданд.

Ба ҷадидон тамғаи исломпарастӣ (панисломизм)-ро ҳаққонда сиеҳ намудан низ хатост. Зеро, чуноне таъкид намудем фаъолони ин ҳаракат аксаран аҳли савод, муллою муллозодаҳо, мударрисҳо ва талабаҳои мадрасаҳо, яъне қариб ҳама аҳли ислом буданд. Бинобар ин онҳо ҳеч гоҳ аз доираи ислом берун шуда наметавонистанд ва ин тавр шуданаш мумкин ҳам набуд. Аз аҳли ғайримусулмон – яҳудиёни маҳаллӣ аксаран хайрхоҳон буданду ҳалос. Бинобар ин ҷадидон, аз доираи шариаи дини ислом набаромада, бо роҳи ислоҳот мулки худ ва мардуми онро аз ҳолати бенавоӣю кашшоқӣ бароварда, ба қатори халқҳо ва давлатҳои тараққикардаи ҷаҳонӣ расонидан мехостанд.

**Пурзӯршавии
ҷараёни пантуркистӣ
дар байни ҷадидон**

Маълум аст, ки дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар асоси идеологияи миллатчиёни турк - туркизм ақида ва ё худ равиёи дигар – пантуркизм (туркпарастӣ) (бо марказ дар Туркия) ба вуҷуд омада, инкишоф ёфт. Мувофиқи таълимоти туркпарастон як қатор миллатҳои ҷаҳонӣ, ба монанди – юнониҳо, форсҳо, арабҳо аллакай хароб шудаанд ва онҳо гӯё оянда надоранд; қисми дигари миллатҳо, аз ҷумла халқҳои Аврупо гӯё ба интиҳо мерасанд; танҳо қисми сеюми миллатҳо, ки ба онҳо туркхоро нисбат меоданд, гӯё инкишоф меёбанд ва ояндаи дунё насиби онҳост. Аз ин рӯ, онҳо «ягонагии миллӣ ва давлатии» ҳамаи халқҳои туркзобонро тарғиб мекарданд. Туркпарастӣ дар байни тоторони миллатчиӣ Қриму Поволже ҳамовозии зиёд пайдо кард. Зеро, онҳо тавассути ин равиёи воситаи ягонаи ҷудой аз давлати Русияро меиданд. Бояд таъкид кард, ки як

қисми тарҷумонҳо ва ҳатто амалдорони хурди давлати Русия, ки бо ғорҳои Осиёи Марказӣ машғул буданд, аз ҷумлаи тоторҳо буда, баъзеи онҳо ба мисли ҷадидони тотор ҳамин равиюро дастгирӣ мекарданд. Ҷавононе, ки аз Осиёи Миёна ба Туркия ва ё ба Қриму Поволже сафар кардаанд, ё худ аз тарафи ҷадидон барои таҳсил фиристода мешуданд, зуд ба зери таъсири ҳамин равию меафтоданд. Минбаъд онҳо чунин ташвиқгари ҳамин равию ба воя мерасиданд ва амал мекарданд.

Дар шароити Осиёи Марказӣ туркпарастон мавҷудияти тоҷиконро тамоман инкор мекарданд. Тоҷиконро ба «туркҳои бо таъсири адабиёти классикии форс забони худро гумкарда» дохил менамуданд. Бинобар ин онҳо мегуфтанд «тоҷикҳо бояд ба асли худ – туркҳо табдил дода шаванд».

Оид ба муайян намудани туркпарастии ҷадидони Осиёи Марказӣ ҳушёрӣ ҷиддӣ лозим аст. Пеш аз ҳама бояд ба инобат гирифт, ки ҳаракати ҷадидӣ ва туркпарастӣ ҳеч гоҳ ҳаракати ягона набуд ва на ҳамаи ҷадидон дар тамоми даври фаъолиятшон туркпараст буданд. Махсусан, дар давраи аввали фаъолияти ҷадидони Бухоро таъсири равиюи туркпарастӣ нисбатан кам буд. Аз ҳамин сабаб ҳам ҷадидони Бухоро аввалин мактаби усули нав ва аввалин рӯзномаҳо ба забони форсии тоҷикӣ ташкил намудаанд. Вале пӯшида нест, ки нуфузи туркпарастӣ дар фаъолияти онҳо сол аз сол меафзуд. Зеро, ҳуди ҷадидони Осиёи Марказӣ дар симои давлати Туркия намунаи ибратбахши давлати тараққикардаи исломиро дида, нисбат ба он таваҷҷӯҳи зиёде пайдо карда буданд. Дар натиҷа қисми зиёди зиёиёни бедоргаштаи тоҷик, ки ба равию ё худ ҳаракати ҷадидия дохил буданд, низ бо равиюи туркпарастӣ заҳролуд шуда, минбаъд худро турк ҳисоб намуда, нисбат ба миллат ва забони худ хиёнатҳои хеле зиёде кардаанд.

Сарчашма:

С.Айнӣ дар аввал бо қадам ном фаъолият кардани ҷадидони Бухоро чунин шарҳ медиҳад: «Азбаски барои ба ҳамдигар наздик шудани ин соҳибфикрон дар марҳилаи аввал мактаби усули ҷадидия сабаб шуда буд, уламо ва арбоби ҳукумат ин фирқаро «ҷадид» ё «ҷадидӣ» номидаанд. Азбаски маслаки ин фирқа

тараққӣ ва пешрафт ва роҳбаронашон ҷавонон ва ҷағонфикрон буданд, онҳо худро «ҷавонбухороиён» (мисли ҷағонтуркон) меномиданд». (Ниг.: Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. – Душанбе, 1987. -с.70).

Санаҳои муҳим:

Охири асри XIX ва ибтидои асри XX – дар сарзамини Осиёи Марказӣ ба вучуд омадани ҳаракати ҷадидӣ ё худ ҷадидия

1909-1910 – дар Бухоро ҳаракати ҷадидия ҳамчун ҳаракати ислоҳотхоҳонаи ҷамъиятию сиёсӣ аз ҷиҳати ташкилӣ ташаккул ёфт.

Савол ва супоришҳо:

1) Тарафдорони ҳаракати ҷадидия ба кадом мақсад (андешаҳо) бо ҳам муттаҳид гардидаанд? 2) Манбаъҳои ташаккулёбии ҳаракати ҷадидӣ кадомҳоянд? 3) Ҳаракати ҷадидия дар шароити Осиёи Марказӣ кай ба вучуд омад? 4) Ҷадидон дар шароити Бухоро худро дар аввал бо кадом номҳо муаррифӣ менамуданд? 5) Ҷадидон дар кишвари Туркистон дар кадом шароит фаъолият мекарданд ва дар назди худ чӣ гуна мақсад гузоштанд? 6) Ҷадидон дар аморати Бухоро чӣ хел фаъолият доштанд? 7) Ҳаракати ҷадидии Бухоро кай аз ҷиҳати ташкилӣ ташаккул ёфт? 8) Туркпарастӣ чист ва чаро нуфузи он дар байни ҷадидон зиёд гардид? 9) §§29 ва 30-ро такрор намоед.

§32. МАКТАБҲОИ УСУЛИ НАВ ВА РЪЗНОМАИ «БУХОРОИ ШАРИФ»

Фарқияти мактабҳои усули кӯҳна ва нав Ҳанӯз дар охири асри XIX ва махсусан ибтидои асри XX муносибати як гурӯҳ зиёиёни пешқадам нисбат ба усули кӯҳнаи таълим дар мактабу мадрасаҳо тағйир ёфта буд. Зиёиён ҳатто яке аз сабабҳои асосии қафомондагии диёри худ ва мардуми онро маҳз дар қафмонда будани усули таълими мактабу мадрасаҳо дида, дар андешаи ислоҳи он буданд. Зеро, фанҳое, ки дар мактабҳои усули кӯҳна асрҳо боз таълим дода мешуд, танҳо бо як мақсад – ҳар чӣ ва-сеътар омӯзондани асосҳои дини ислом нигаронида шуда буд.

Бинои яке аз мактабҳои усули кӯҳна дар шароити деҳоти Бухорои амирӣ

Аз ин рӯ, дар чунин мактабҳо талабагон, қариб ним сол, танҳо харфҳои арабиро аз ёд меомӯхтанд. Баъд ба омӯзиши «Ҳафтяк» (порчаҳо аз Қуръон), баъд ба хондани «Чор Китоб» шурӯъ менамуданд. Ин ҳама қариб се солро дар бар мегирифт. Дар мактабҳои усули кӯҳна дигар фанҳо қариб омӯзонда намешуд. Баъзан бо ташаббуси худӣ муаллимони мактаб – домӯллоҳо, дар баъзеи мактабҳои кӯҳна фанҳои ғайридинӣ ба монанди: риёзиёт, таърих, ҷуғрофия ва ғайра таълими дода мешуд. Вале шумораи ин гуна мактабҳо хеле кам буданд. Бинобар ин аксари талабагон баъди хатми мактабҳои усули кӯҳна аз навиштан тамоман беҳабар буданд. Чунин ҳолат яке аз хусусиятҳои хоси замони гузашта буд. Дар ҳудуди Осиёи Марказӣ, махсусан дар маҳалҳои тоҷикнишин қариб деҳае набуд, ки он ҷо масҷид набошад. Дар шаҳрҳо бошад миқдори онҳо хеле зиёд буд. Масалан, дар шаҳри Бухорои Кӯҳна дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX 360 масҷид фаъолият дошт. Дар назди қариб ҳамаи масҷидҳо мактабҳои усули кӯҳна амал мекард. Барои духтарон, дар баъзе маҳалҳо мактабҳои алоҳида мавҷуд буданд.

Оид ба омӯзиши илмҳои дунёӣ дар мадрасаҳо вазъият каме беҳтар буд.

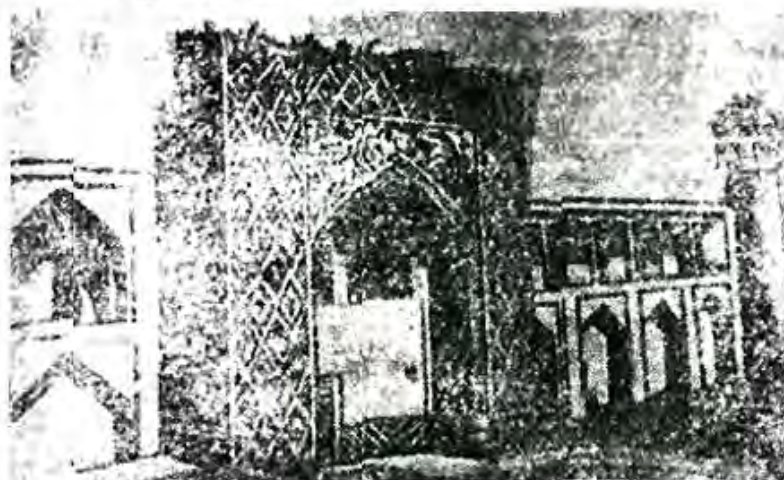
Аз ин рӯ, дар чунин мактабҳо талабагон, қариб ним сол, танҳо харфҳои арабиро аз ёд меомӯхтанд. Баъд ба омӯзиши «Ҳафтяк» (порчаҳо аз Қуръон), баъд ба хондани «Чор Китоб» шурӯъ менамуданд. Ин ҳама қариб се солро дар бар мегирифт. Дар мактабҳои усули кӯҳна

Машғулият дар мактаби усули кӯҳна дар замони Бухорои амирӣ

Мадрасаи Мири Араб-яке аз мадрасаҳои номии Бухоро, ки дар асри XIX ва ибтидои асри XX ҳам фаъолият дошт

Мадрасаи Рустамбек дар Истаравшан. Асри XIX

Мадрасаи Мир Олим-гоғхоҷ дар Панҷакент. Асри XIX

Вале, дар ин чо, харчанд риёзиёт, чуғрофия, таърих, нучум омӯхта шаванд ҳам, вале, қисми зиёди таҳсил ба омӯзиши забони арабӣ, кироати Қуръон ва махсусан шарҳи гуногуни он, шариати ислом ва ғайра нигаронида шуда буд. Дар нимаи дуюми асри XIX дар мадрасаҳо омӯзиши илмҳои дунёвӣ хеле маҳдудгардида, ҳатто омӯзиши илми тибро аз байн бароварданд. Шумораи мадрасаҳо хеле зиёд буданд. Танҳо дар шаҳри Бухорои Кӯҳна зиёда аз 200 мадраса амал мекард, ки онҳо беш аз 10 ҳазор муҳассилин доштанд. Дар Хучанд 47 мадраса, инчунин дар Ўротеппа, Панҷакент, Қаратоғ ва дигар нуктаҳои Тоҷикистони имрӯза низ мадрасаҳо вучуд доштанд. Аҳмади Дониш, Мулло Икромча, Садри Зиё, Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим, Садриддин Айнӣ

ва дигарон, ки дастпарварони мактабу мадрасаҳои ҳамон давр буданд, ба замони нав мувофиқ набудани усули таълимро дар асарҳои худ қайд намудаанд.

Замони нав – замони инкишофи муносибатҳои молиқона ба донандагон илмҳои дунявӣ бештар мӯҳтоҷ буд. Чунин талабот зарурати бунёди мактабҳои усули навро ба миён овард. Зеро, дар мактабҳои усули нав талабагон дар баробари «Қуръон» ва аз худ намудани зарурияти динӣ, риёзиёт, ҳуҷуфия, таърих ва дигар фанҳои дунявиро низ ба тариқи васеъ ва ҳатмӣ меомӯхтанд. Ба ғайр аз ин дар мактабҳои усули нав барои дар муддати хеле кӯтоҳ ёд гирифтани хондану навиштани талабагон диққати махсус меоданд.

Ташкили мактабҳои усули нав

Дар шароити кишвари Туркистон ташкили мактабҳои русии маҳаллӣ кушодани мактабҳои усули навро тезонид. Зеро, ин воқеият зиёиёни пешқадами кишварро водор намуд, ки ҳар чӣ зудтар нисбати тақдир халқи худ чораҳои амалӣ андешанд. Ҳамин ҳолат баъзе саноатчиёни маҳаллиро, ки худ маърифатпарвар буданд, бетараф нагузошт. Барои зиёиён тарафи иқтисодии масъала мураккабӣ мекард. Вале, барои саноатчиёни маҳаллӣ, ки сол аз сол соҳиби даромади зиёд мегардиданд, ин қисми масъала зуд ҳалшаванда буд. Ҳамин тавр бо дастгирии бойҳои маҳаллӣ соли 1898 дар Қўқанд (бо ташаббуси мулло Салоҳиддин), соли 1899 дар Андиҷон (бо ташаббуси мулло Шамсиддин) ва дар Тошкент (бо ташаббуси қорӣ Манон) мактабҳои усули нав (таълим ба забони ўзбекӣ) ташкил ёфтанд.

Нахустин мактаби усули нави форсии тоҷикӣ ба номи маорифпарвари самарқандӣ – Абдуқодир Шакурӣ марбут аст. Бо ташаббуси ӯ соли 1901 дар гузари Хочазудмуроди шаҳри Самарқанд аввалин чунин мактаб кушода шуд. Баъдтар вай дар деҳаи Раҷабамини Самарқанд ва соли 1903 дар гузари Қўшхавз, дар ҳавлии Муҳаммадраҳимбой низ ҳамин гуна мактабҳои усули навро бунёд намудааст. С. Айнӣ соли 1908 ҳангоми бори аввал ба Самарқанд сафар намуданаш, бо ҳамроҳии М.А.Мунзим маҳз бо фаъолияти ҳамин мактаб шинос шудааст. Аз ҳамон рӯзи шиносӣ бо мактаби Шакурӣ

Абдуқодир Шакурӣ (1875-1943, ӯ дар мобайн), маорифпарвар, яке аз аввалин муассисони мактаби усули нави форсии тоҷикӣ дар Самарқанд, дар доираи деҳқонон

сар карда, мегӯяд ӯ: «fikри мактаб тамоми мағзи моро ишғол кард».

А.Шакурӣ баробари фаъолияти омӯзгорӣ, инчунин барои мактабаш дастурҳои зарурӣ ва китобҳои дарсиро низ тартиб медод. Ба қалами ӯ аввалин китоби алифбои форсии тоҷикии мактабҳои усули нав «Роҳбари савод», китобҳои кироати «Ҷомеъ-ул-хикоёт», «Зубдат-ул-ашъор» тааллуқ до-рад.

Дар мактаби Шакурӣ ҳар сол маҷлиси кушоди имтиҳонот ташкил мешуд, ки рафти онро на танҳо падару модарони та-лабагон, балки дигар ҳавасмандон низ мушоҳида карда ме-тавонианд.

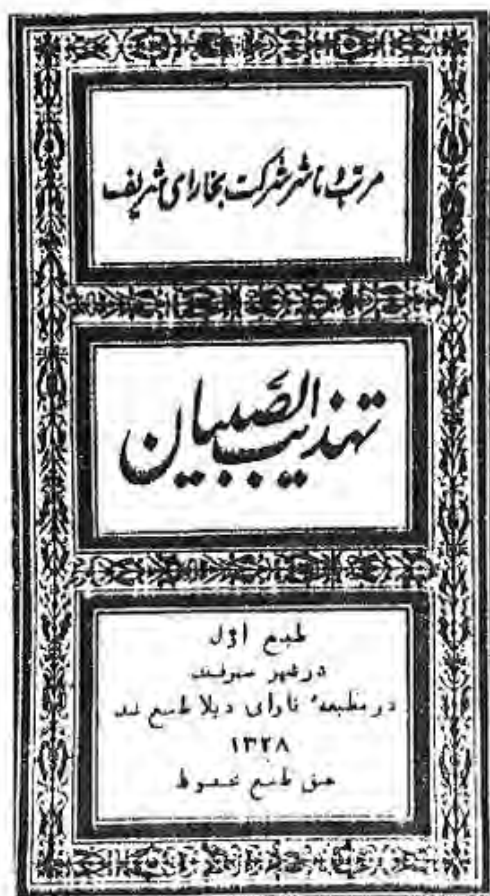
Миқдори мактабҳои усули нав дар кишвари Туркистон сол аз сол меафзуд. Агар соли 1910 шумораи ин гуна мактабҳо дар шаҳр ва маҳалҳои гуногуни кишвар тақрибан 50 адад бошад, пас соли 1911 онҳо ба 68 адад расиданд. Масалан, дар сарзамини имрӯзаи Тоҷикистони Шимолӣ – собиқ уезди Ху-ҷанд, волоятҳои Панҷакент, Конибодом ва Исфара 7 адад мак-табҳои усули нав амал мекарданд.

Аввалин кӯшиши ташкил намудани мактаби усули нав дар шароити Бухоро ба мулло Ҷӯрабойи пирмастӣ, ки ба корҳои тиҷорат машғул буд, мансуб аст. Ӯ, ки дар Туркия таҳсил намуда буд, дар асоси усули мактабҳои туркӣ ва русӣ – ибтидои соли 1900 дар гузари Пӯстиндӯзони шаҳри Бухорои Кӯҳна мактаби хусусӣ кушод. Вай ниёт дошт, ки дар 5-6 моҳ наврасон ва калонсолонро саводнок намояд. Вале мактаб ба қадри имкон ҳавасмандонро ба худ ҷалб карда натавонист ва аз ин рӯ худ аз худ бо зудӣ баста шуд.

Баъд аз мулло Ҷӯрабой, солҳои 1902-1903 Каипов ном тотор, мактаби усули навро ифтитоҳ дод. Вале он мактаб низ дер давом накард ва баста шуд.

Октябри соли 1908 бо ташаббуси Мирзо Абдулвоҳид Бурҳонов (Мунзим) ва С.Айнӣ дар дохили шаҳри Бухоро, дар гузари дарвозаи Салоҳхон, дар ҳавлии ҳуди Мунзим, барои бухороиён аввалин мактаби усули нави форсии тоҷикӣ кушода шуд, ки он 12 нафар хонанда дошт. С.Айнӣ ва М.А.Мунзим сараввал дар тақмили маҳорати омӯзгории худ ба муаллимон ва мактабҳои тотории Бухоро таъя намудаанд. Онҳо барои аз ҷиҳати моддӣ таъмин намудани мактаби худ ба бойбачагон моҳе се сӯм ҳаққи таълим муайян намуда, камбағалонро ба тарзи ройгон қабул кардаанд. Мунзим барои шогирдони мактаби худ «Роҳбари хат» ном аввалин дастурамали дарсӣ тартиб дод. Ин мактаб дар таърих бо номи «мактаби Мунзим» маълум аст.

Дар мактаби М.А. Мунзим ва С.Айнӣ низ нарасидани китобҳои зарурӣ эҳсос карда мешуд. Бо мақсади бартараф

“Таҳзиб-ус-сибён” - аввалин китоби қироати форсии тоҷикӣ С.Айнӣ, ки барои мактабҳои усули нав тартиб додааст ва он соли 1909 дар Самарқанд нашр гардид

*Мирзо Абдулвоҳид Бурҳонов
(Мунзим), (1877-1934), шоир,
нависанда, маорифпарвар,
муассиси яке аз аввалин
мактабҳои усули нави
(ҷағидӣ) форсии тоҷикӣ
дар Бухоро*

*Сақриддин Сақимуроғзода
Айнӣ (1878-1954), шоир,
нависанда, маорифпарвар,
олим, муассиси яке аз аввалин
мактабҳои усули нави (ҷағидӣ)
форсии тоҷикӣ дар
Бухоро*

намудани ин норасоӣ, моҳи март ва апрели соли 1909 бо ташаббуси онҳо «Ширкати Бухорои Шариф» таъсис гардид. Ин ширкат дар навбати аввал барои саҳеҳ талаффуз кардани овозҳои нутқ, махсусан, оятҳои Қуръон, китоби «Тартил-ул-Қуръон»-ро ба ҷоп омода намуда, ба воситаи муаллимони тотор, барои нашр ба матбааи Оренбург фиристодааст. Бо ташаббуси С.Айнӣ китоби қироати «Таҳзиб-ус-сибён» (Тарбияи ҷавонон) тайёр ва нашр карда шуд.

Ба гайр аз мактаби мазкур, бо ташаббуси М.А.Мунзим, барои мардуми калонсоли бухороӣ, курси шабона кушода шуда буд. Ба ин мактаб ӯ ҷавонони 20-30 соларо ҷамъ намуда, ҳар рӯз ду соат таълим меод.

Дар натиҷа дар Бухоро обрӯ ва эътибори мактаби усули нави М.А.Мунзим ва С.Айнӣ бештар паҳн гардид, ки ин

ҳолат муҳолифони онро ором намегузошт. Мунзим ва Айни хавфи баста шудани мактаби худро ҳис намуда, бо мақсади пешгири намудан ва ба умум нишон додани натиҷаи кори худ, 7 сентябри соли 1909 маҷлиси имтиҳонот оростанд. Дар он қариб 100 нафар даъватшудагон аз ҳисоби падарон, рӯхониён, шаҳриён ва ғайра хузур доштанд. Ҳозирин дар фаъолияти ин мактаб ягон нишонаи муқобили шариятро пайдо накарданд, вале 25 сентябри соли 1909, бо амри ҳукумати амири, мактаби Мунзим баста шуд. Баъд аз ин таҳсили бухороӣро дар мактабҳои усули нави тоторӣ ҳам манъ намуданд. Аммо қисме аз бухороӣён, яъне онҳое, ки бештар муштоқи савод буданд, ба манъи ҳукуматдорони амири нигоҳ накарда, баъди ин воқеа ҳам дар мактабҳои тоторӣ таҳсилро давом доданд.

Баъзе мактабдорони бухороӣ, баъди бастании «мактаби Мунзим» ҳам, ба ҳар гуна таҳдиди ҳукуматдорони амири нигоҳ накарда, фаъолияти мактаби худро ба таври пинҳонӣ давом доданд. Илова ба ин, бо ташаббуси худи бухороӣён, боз мактабҳои дигари махфии усули нав ташкил меёфт. Дар натиҷа соли 1914 танҳо дар шаҳри Бухорои Кӯҳна шумораи умумии чунин мактабҳои махфии ҷадидон ба 45 адад расида буд, ки дар аксари онҳо таълим ба забони форсии тоҷикӣ сурат мегирифт.

Мактабҳои усули наваздоираи ашхоси бонуфузи Бухорои амири аллақай ба худ тарафдоронро пайдо карда буд. Яке аз чунин хайрхоҳони мактаби усули нав мударрис, козӣ, муфти Домулло Икромча (Мулло Икром Абдусаломов, 1847-1925) ба ҳисоб мерафт. Ӯ дар мавқеи маорифпарварӣ истода, аҳамият ва зарурияти чунин мактабро барои саводнокии ҷавонон таъкид намудааст.

*Домулло Икромча
(Мулло Икром
Абдусаломов, 1847-1925),
маорифпарвар, мударрис,
яке аз устодони С.Айнӣ*

**Чамъияти
«Тарбияи ат-
фол».**

*Аҳмадҷон Махдуми Ҳамдӣ
(Абдусаидзода, 1875-1946),
шоир, маорифпавар ва яке
аз муборизони муқобили
тартиботи амирии
Бухоро*

Муборизаи шадида байни тарафдорон ва муқобилони мактаби усули нав, пеш аз ҳама тарафдорон — ҷадидонро водор намуд, ки дар

баробари махфӣ нигоҳ доштани амалиёти худ, боз ҳам муттаҳидтар шаванд. Бо ҳамин мақсад онҳо 1 декабри соли 1910 ҷамъияти пинҳонии худро бо номи «Тарбияи атфол» бунёд намуданд. Таъсикунандагони ин ҷамъият Мирзо Абдулвоҳид Мунзим, Ҳамидхочаи Мехрӣ, Аҳмадҷон Махдуми Ҳамдӣ (Абдусаидзода), мударрис ҳоҷӣ Рофеъ ва Мукамалиддин Махдумӣ Бурҳонзода буданд. Умуман аз 28 нафар аъзоёни ин ҷамъият 14 нафар муллою муллозода ва се нафар мударрис буданд.

Ҷамъияти «Тарбияи атфол» аввалин ташкилоти ҷадидони Бухоро ба ҳисоб меравад. Ташкил намудани мактабҳои усули нав ва барои таҳсил ба Туркия фиристо-

дани талабагони бухороӣ аз мақсадҳои аввалини ин ҷамъият ҳисоб мешуд.

Рӯзномаи «Бухорои Шариф» Дигар кори ба ҷашм намоёне, ки ҷадидони Бухоро карданд, ин нашри рӯзномаҳо буд. Махз бо ташаббуси онҳо аввалин рӯзномаи форсии тоҷикии «Бухорои Шариф» 11 марти соли 1912 нашр гардид. Ин рӯзнома дар матбааи Бухорои Нав (Когон) бо ташаббуси равшанфикрони машҳури тоҷик-тоҷир ва миллионерии бухороӣ Мирзо Муҳиддин Мансуров ва Мирзо Сирочи Ҳаким чоп шуда буд. Муҳаррири рӯзнома ба ўҳдаи яке аз донишмандони забону адабиёти форсии тоҷикӣ, адиб ва журналисти маъруф

Мирзо Чалол Юсуфзода, ки ўро аз Боку ба Бухоро даъват кардаанд, гузошта шуда буд.

Рӯзномаи «Бухорои Шариф» дар мавқеи маорифпарварӣ истода, хонандагони худро бо забони содда аз воқеаҳои ҷаҳонӣ, масъалаҳои гуногуни таърихӣ, ҷуғрофӣ, адабиёт ва ғайра огоҳ мекард. Дар саҳифаҳои он, махсусан зарурияти омӯхтани илму дониш қайд карда мешуд ва оиди ин масъала мақолаҳои ташвиқотӣ чоп мегардид. Зеро, бо андешаи муаллифони мақолаҳо асоси инкишофи мамлакатҳои тараққикардаи ҷаҳон маҳз тавассути ба нуқтаи баланд расидани савияи илму дониши раияташ ба амал омадааст. Сарзамини аморати Бухоро бошад маҳз аз сабаби беаҳамияти нисбат ба илму дониши дунявӣ ба ҳолати қафомондагӣ гирифтور шудааст.

Рӯзномаи «Бухорои Шариф» дар замони душвори ҳукмронии амири ягона минбари равшанфикрони тоҷик ба ҳисоб мерафт. Бинобар ин дар саҳифаҳои рӯзнома талабу дархости онҳо оид ба тақдирӣ минбаъдаи Бухоро бештар чоп мегардид. Рӯзнома то 2 январи соли 1913, ҳамагӣ 153 шумора нашр гар-

Яке аз шумораҳои «Бухорои Шариф» - аввалин рӯзномаи форсии тоҷикӣ, ки дар Бухорои Нав (Когон) нашр мешуд

дид ва бо иғвои муқобилони ислоҳот, ҳамон рӯз аз тарафи ҳукумати амирӣ баста шуд.

Ҳамин тавр, аз тарафи ҷадидони Бухоро нашр намудани аввалин рӯзномаи форсии тоҷикӣ бузургтарин воқеа дар ҳаёти фарҳангии халқи тоҷик ба ҳисоб меравад. Дар ҷумҳурии мо рӯзи нашри нахустин рӯзномаи «Бухорои Шариф», яъне 11 мартро ҳамчун рӯзи матбуот қайд мекунанд. Ҷадидони Бухоро инчунин аз 14 июли соли 1912 то 2 январи соли 1913 (ҳамагӣ 49 шумора), рӯзномаи "Тӯрон"-ро низ ба забони ўзбекӣ нашр намудаанд.

Сарчашма:

Дар яке аз мақолаҳои рӯзномаи «Бухорои Шариф» таъкид шудааст: «Дар қорҳои тиҷоратӣ ва саноатӣ аҳамияти илмӣ дунё аз вақти қанг зиёдтар аст. Агар мамлакат саноат, тиҷорат надошта бошад, ҳатман тараққӣ нахоҳад кард ва оқибат маҳв ва нобуд хоҳад шуд». (Ниг.: рӯзномаи «Бухорои Шариф», 1912, 6 июн, рақами 6).

Санаҳои муҳим:

1898 – ташкили аввалин мактаби усули нав-ҷадидӣ бо забони ўзбекӣ, бо ташаббуси Мулло Салоҳиддин дар Қўқанд.

1901 – ташкили аввалин мактаби усули ҷадидӣ, бо забони форсии тоҷикӣ, бо ташаббуси Абдуқодир Шакурӣ дар Самарқанд.

1908 – ташкили аввалин мактаби усули нав, бо забони форсии тоҷикӣ, бо ташаббуси Мунзим ва С.Айнӣ дар Бухоро. Ин мактаб дар таърих бо номи «мактаби Мунзим» маълум аст

1909 -25 сентябр – аз тарафи ҳукумати амирӣ баста шудани «мактаби Мунзим»

1910 – 1 декабр – бунёди ҷамъияти пинҳонии «Тарбияи ат-фол» дар Бухоро

1912 – 11 март – 1913- 2 январ – нашри аввалин рӯзномаи форсии тоҷикии «Бухорои Шариф».

Савол ва супоришҳо:

1) Фарқияти мактабҳои усули кўҳна аз нав дар чист? 2) Аввалин мактабҳои усули нав дар қаламрави Осиеи Марказӣ кай ба вучуд омадаанд? 3) Таъсиси аввалин мактаби усули нави форсии тоҷикиро ба кӣ нисбат медиҳанд? 4) Дар бораи «мактаби Мунзим» чӣ

медонед ва чаро он аз тарафи ҳукумати амирӣ баста шуд? 5) Барои мактабҳои усули нав аз тарафи С.Айнӣ ва Мирзо Абдулвоҳид Мунзим чӣ гуна китобҳои дарсӣ нашр гардид? 6) Ҷамъияти «Тарбияи атфол» чӣ гуна ҷамъият буд? 7) Рӯзномаи «Бухорои Шариф» кай ва бо ташаббуси кӣҳо нашр гардид? 8) §§30 ва 31-ро тақрор намоед.

§33. ТАЪРИХНИГОРӢ ВА ҲАӢТИ АДАБИӢ МУСИҚӢ

Таърихнигорӣ Яке аз хусусиятҳои хоси таърихнигорӣ ва ҳаёти илмиву адабии тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX он аст, ки аксари таърихнигорони ин давр нависанда ё шоир, умуман маорифпарвар буданд. Дар инъикоси ҳодисаҳои таърихӣ ва ҳаёти илмиву адабӣ Аҳмади Дониш бо асари барҷастаи худ «Наводир-ул-вақоъ» дар мадди аввал меистад. Афкори маърифатпарварии ӯ ба эҷодиёти таърихнигорон низ бетаъсир намонд. Бинобар ин яке аз фарқиятҳои таърихнигории ин давр аз замони гузашта дар он аст, ки маҳз дар ҳамин давр асарҳои танқидии таърихӣ ба вуҷуд омаданд. Дар ин соҳа махсусан, асарҳои Аҳмади Дониш ва Мирзо Абдулазими Сомӣ мақоми муҳимро ишғол мекунанд.

Рисолаи таърихии А.Дониш, ки дар солҳои охири умри нависанда таълиф шуда буд (ба ин рисола ҳатто ном нагузоштааст), бо номи шартӣ «Рисолаи таърихӣ» машҳур гардид. Дар он муаллиф таърихи хонадони мангитияро таҳлил намуда, махсусан ба замони ҳукмронии амир Музаффархон диққати ҷиддӣ додааст. А.Дониш давраи ҳукмронии амирони хонадони мангитро аз нуқтаи назари танқидӣ, ҳаҷвнигорона, нисбатан батафсил тасвир кардааст. Дар асар аз ҳаёти халқи оддӣ низ бисёр лаҳзаҳои муҳим нақл шудааст.

А. Дониш дар хотимаи «Рисолаи таърихӣ» ба хулосае меояд, ки салтанати амирон ба зулм ва нобаробарии иҷтимоӣ асос ёфтааст, бинобар ин он бояд сарнагун шавад. Ин асар

имрӯз бо номи «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития» дастраси хонандагон гардидааст.

Мирзо Абдулазими Сомӣ (Бӯстонӣ, тавал. 1838, соли вафоташ номаълум) низ муаллифи «Таърихи салтанати мангития» ном асари таърихӣ мебошад. Ӯ баъди хатми мадраса дар хизмати дарбор буд. Агар А.Дониш хизматро аз замони амир Насруллоҳ сар карда бошад, Сомӣ аз замони амир Музаффархон ва пас дар замони амир Абдулаҳадхон давом додааст. Сомӣ чун таърихнигор дар сафарҳои ҳарбии амирон онҳоро ҳамроҳӣ мекард. Вай шоҳиди ҷанги байни Русияю Бухоро (соли 1868) буда, онро дар асари худ батафсил нишон додааст. Дар асар муаллиф тавонистааст, ки ҷаҳолат,

*Шарифҷон Махдуми Садрӣ
Зиё - маорифпарвар ва муассиси яке аз маҳфилҳои адабии
дар шаҳри Бухоро*

ақибмондагӣ ва бемаърифатии амалдорону сарлашкарони амириро ба қалам дода, онҳоро масхара намояд.

Шарифҷон Махдуми Садрӣ Зиё (1867-1932) дар шаҳри Бухоро дар оилаи Абдушукур ном домолло, ки бо таҳаллуси Оят шеър менавишт, ба дунё омадааст. Ӯ баробари соҳиб будан ба мансабҳои калон аз ашхоси мутафаккири намоёни давр низ ба ҳисоб мерафт. Мероси илмию адабии вай зиёда аз 60 асарро ташкил медиҳад. Муҳимтарини онҳо: «Наводири Зиёия», «Рӯзнома», «Газкират-ул-Хаттодин», «Таърихи амирони мангития», «Рисолаи асбоби инқилоби Бухоро» ва ғайраҳо мебошанд. Ба ғайр аз ин хонаи Садрӣ Зиё ба як маҳфили

адабии табдил ёфта буд, ки дар он як зумра мутафаккирон, олимону шоирон ва зиёиён иштирокчиҳои фаъол буданд.

Ҳаёти адабии Дилшоҳи Барно (1800-1907) – шоира, маорифпарвар ва таърихнигор ба ҳисоб меравад. Шоира дар

Ўротеппа ба дунё омадааст. Хони Қўқанд Умархон ҳангоми забти Ўротеппа (солҳои 1810-1822) Дилшодро бо ҳамроҳии асирон ба Қўқанд мебарад. Яке аз асарҳои Дилшод «Таърихи муҳоҷирон» мебошад. Ӯ дар ин асар торочгарӣ ва хунрезихои Умархон, баъзе воқеаҳои мансуб ба забти Осиёи Марказӣ аз тарафи Русияи подшоҳӣ, ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии замонро инъикос кардааст.

Абдулқодирхочан Савдо (1823-1873) шоир, маорифпарвар ва таърихнигор буда, дар Бухоро таваллуд ёфтааст. Дар ҳамин ҷо таҳсили мадраса намудааст. Қобилияти ӯро ба инобат гирифта, вайро ба дарбор, ба кор даъват карданд. Шоир дар бисёр шеърҳои махсусан шеърҳои ҳаҷвиаш ба худ таҳаллуси «Бепул»-ро қабул намудааст. Вай инчунин муаллифи як рисолаи таърихӣ мебошад.

Муҳаммад Шамсиддин Маҳдуми Шоҳин (1857-1894) яке аз шоирони шинохта ва маорифпарвари нимаи дуюми асри XIX мебошад. Ӯ дар Бухоро ба дунё омада, баъди таҳсили мадраса мирзони яке аз маъмурони дарбор гардид. Шоҳин аз худ мероси зиёд боқӣ гузоштааст. Ӯ дар «Бадоеъ-ус-Саноеъ» афкори маорифпарварии А.Донишро инкишоф дода, махсусан тартиботи амирӣ, амалиётҳои разилонаи мансабдорони онро саҳт мазамнат кардааст.

Мирзоҳайити Саҳбо (тақр.1850-1918) яке аз шоирони лирики давр ба ҳисоб меравад. Ӯ дар тумани Вобкенти наздикии Бухоро ба дунё омада, дар замони амир Абдулаҳадхон ба хизмати дарбор ҷалб гардида, унвони «тўқсабо» ва «бий»-ро гирифта буд. Вале вай нисбат ба кирдорҳои разилонаи дарбориён ва амалдорони амир нафрати зиёд дошт. М.Саҳбо шоири ҳақиқатҷўй ва ҳақиқатгўй буд, оид ба нўксонҳои аморат бепарда сухан мекард, ки ин ҷиҳатҳоро аз шеърҳои лирикиаш ба хубӣ эҳсос карда метавонем. Ӯ соли 1915 барои рўзномахонӣ ҳатто ҷазо дидааст. Амир Олимхон баъди намоиши апрелии соли 1917-и Бухоро, Саҳборо ҳокими Қубодиён таъин карда, соли 1918 дар онҷо, бо дасти одамони худ, ба тарзи ваҳшиёна қатл намуд.

Тошхўҷан Асирӣ (1864-1915) шоир ва маорифпарвар мебошад. Вай дар Хучанди бостонӣ ба дунё омада, бо касби

сангиосиёбтарошӣ камбағалона зиндагӣ мекард. Ба ақидаи Асирӣ вазифаи адабиёт тавсифи ақлу дониш аст. Бинобар ин ӯ тарғиботчии фаъоли илму дониш ба ҳисоб меравад. Ба андешаи шоир мардуми гумрохро бо роҳи маърифатнокӣ аз ҷаҳолат баровардан мумкин аст. Шоир дар ашъораш истисморгаронро саҳт мазаммат мекунад. Ӯ тарафдори ашаддии ислоҳи усули таълим дар мактабу мадрасаҳо, дар мактабҳо ҷорӣ намудани таълими илмҳои дунявӣ буд.

Муҳаммадсидиқи Ҳайрат (1878-1902) ба вучуди он, ки 25 сол умр дидааст, вале чун устои ғазал шӯҳрат пайдо карда буд. Камбағалӣ ва ятимӣ (аз хурдсолиаш) дар зиндагии ӯ нақши вазнини худро гузоштааст. Аз 15-16 солагӣ вай ба таҳсили мадраса оғоз намуда, ба ҳайати адибони давр дохил шуд. Дар ғазалу қасидаҳои шоир разолатҳои замона саҳт танқид карда мешавад. Ҳайрат аз бемории сил вафот кардааст.

Нақибхони Туғрал (1865-1919) яке аз шоирони намоёни давр ва устои ғазал ба ҳисоб меравад. Ӯ дар деҳаи Зосуни

Нимпайкараи Туғрал дар ноҳияи Айнӣ

бекигарии Фалғар, дар оилаи давлатманде (аз авлодони Хоҷа Аҳрори Валии Самарқандӣ) ба дунё омада, дар Самарқанду Бухоро таҳсил кардааст. Чанде дар назди Шохин хондааст. Баъди таҳсил ба зодгоҳаш баргашта, бо деҳқонӣ ва чорводорӣ машғул шудааст. Бо тӯҳмати ақсулинқилобӣ ӯро ба қатл расондаанд. Вай дар ғазал пайрави Бедил буда, дар онҳо дар баробари сурудани ишқ, инчунин беҳирадии мансабдорону давлатдорон, авомфиребии муллоҳои чаласаводу рӯхониёни иртиҷопастро тасвир намудааст.

Дар ибтидои асри XX дар Бухоро **С.Айнӣ** ва **М.А. Мунзим** низ чун маорифпарвар ва шоир ба олами адабиёт қадамҳои ҷиддӣ гузошта буданд. Дар шеърҳои онҳо, ки аз ақидаҳои маорифпарварӣ саршор буд, тарахҳум нисбат ба халқи мазлум, нафрат ба истисморгарон дида мешавад. Маҳз тарафдори босаводу маърифатнок шудани мардум онҳоро барои ташкил намудани мактаби усули нав ва навиштани китобҳои дарсӣ водор намуд, ки дар ин бора, мо аллакай маълумот додем. Ҳамдардӣ нисбат ба мардум, нафрат нисбат ба истисморгарон мағзи эҷодиёти шоири инқилобӣ **Ҳамза Ҳакимзода Ниёзиро** (1889-1929) ташкил менамоянд, ки шеърҳои худро бо ду забон: тоҷикӣ ва ўзбекӣ навиштааст.

Зиёиёни тоҷик, махсусан, зиёиёни водии Фарғона ба эҷодиёти шоирон ва маорифпарварони номии ўзбек – **Муҳаммадхўҷаи Муқимӣ** (1850-1903), **Зокирҷони Фуркат** (1858-1909) ва дигарон аз наздик шинос буданд. Дар эҷодиёти онҳо, махсусан дар ғазалҳояшон, дўстию рафоқат, адлу инсоф тараннум карда мешуд.

Умуман, вазъи илму адаби ибтидои асри XX аз он гувоҳӣ медиҳад, ки эҷодиёти намояндагони он нисбат ба навиштаҳои гузаштагони худ ҷиддитар шуда, бештар ба мардум ва талабҳои он наздик шудаанд. Аксари онҳо дар асарҳо ва шеърҳои худ нисбат ба бетартибҳои давр оштинопазир буда, ислоҳи онро талаб мекарданд.

Ҳаёти мусиқӣ Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар кишвари Туркистон, махсусан шаҳрҳои Самарқанд, Қўқанд, Хучанд; дар аморати Бухоро – шаҳри Бухорои Кўҳна дар баробари марказҳои ҳаёти адабӣ будан, инчунин марказҳои мусиқӣ низ ба ҳисоб мерафтанд. Дар ин шаҳрҳо, ки ҳунармандон, ҳофизон, навозандагон, бахусус шашмақомхонҳои беҳтарин аз гўшаю канорҳои гуногун ҷамъ омада буданд анъанаҳои хуби шашмақомхонӣ ва инкишофи онро пай бурдан мумкин буд. Дар байни шашмақомхонҳои давр **Содирхон**, **Ҳочӣ Абдулазиз Расулов**, **Левӣ Бобохонов**, ки бо лақаби «Левича» машҳур буд, **Домулло Ҳалим Ибодов** ва

Шашмақомхонҳои машҳури охири асри
XIX ва аввали асри XX

Содирхони Ҳофиз
(Бобошарифов, 1847-1931)

Ҳочӣ Абдулазиз Расулов
(1852-1936)

Левӣ Бобохонов
(Левича, 1873-1926)

Домулло Ҳалим Ибодов
(1878-1940)

Ҳайати навозандагон. Воғии Фарғона. Охири асри XIX ва аввали асри XX

дигарон соҳиби шӯхрати зиёд гардидаанд. Дар маҳалҳо инчунин ҳофизону навозандагони мардумӣ фаъолият мекарданд.

Сарчашма:

С. Айнӣ дар бораи Мирзо Азими Сомӣ чунин маълумот додааст: «Мирзо Азими Сомӣ дар даври амир Музаффар дар ҷанг бо Русия дар сафҳои ҷанг ба сифати вақоеънигор ҳозир будааст. Баъд аз он ҳам дар аҳди амир Музаффар ва Абдулаҳад чанд сола ба дарбор муншигӣ карда, оқибат ба сабаби танқидгариаш дар айёми пиронсолагӣ аз дарбор ронда шуда гуруснаву бараҳна, ба як пора нон мӯҳтоҷ шуда мурда рафт.

Мирзо Азим дар иншо ва таҳрир хеле моҳир ва аз воқеаҳои таърихӣ огоҳ буд. То охири умраш аз мутолеаи осори таърихӣ ҷудо нашуд. Худаш низ осори таърихия, аз он ҷумла таърихи сулолаи манғитиёнро навишт. Бар хилофи таърихнависони кӯҳнаи дарборӣ ҳақиқатҳои талхро аз касе натарсида кушоду ошкор ба қалам овард.» (Ниг.: Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. – с. 23-24)

Санаҳои муҳим:

1800-1907 – солҳои зиндагии Дилшоди Барно

1823-1873 – солҳои зиндагии Абдулқодирхоҷаи Савдо

1838 – соли таваллуди Мирзо Абдулазими Сомӣ

1850 (тақрибан) -1918 – солҳои зиндагии Шамсиддини Шо-

ҳин

1864-1915 – солҳои зиндагии Тошхӯҷа Асирӣ

1865-1919 – солҳои зиндагии Нақибхон Туғрал

1867-1932 – солҳои зиндагии Шарифҷон Маҳдуми Садри

Зиё

1878-1902 – солҳои зиндагии Муҳаммадсидиқи Ҳайрат

Савол ва супоришҳо:

1) Хусусиятҳои хоси таърихнигорӣ ва ҳаёти илмиву адабии тоҷик дар замони мустамликавӣ чӣ гуна буд? 2) Дар бораи Аҳмади Дониш ҳамчун таърихнигор чӣ гуфта метавонед? 3) Дар бораи Мирзо Абдулазими Сомӣ ва Шарифҷон Маҳдуми Садри Зиё чӣ медонед? 4) Аз шоирони номии охири асри XIX ва аввали асри XX кихоро медонед? 5) Мусиқии охири асри XIX ва ибтидои асри XX чӣ тавр буд? 6) §§29, 30, 31 ва 32-ро такрор намоед.

ФАСЛИ II

ВАЗЪИ ТОҶИКОНИ АФҒОНИСТОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ АСРИ XX¹

БОБИ 10

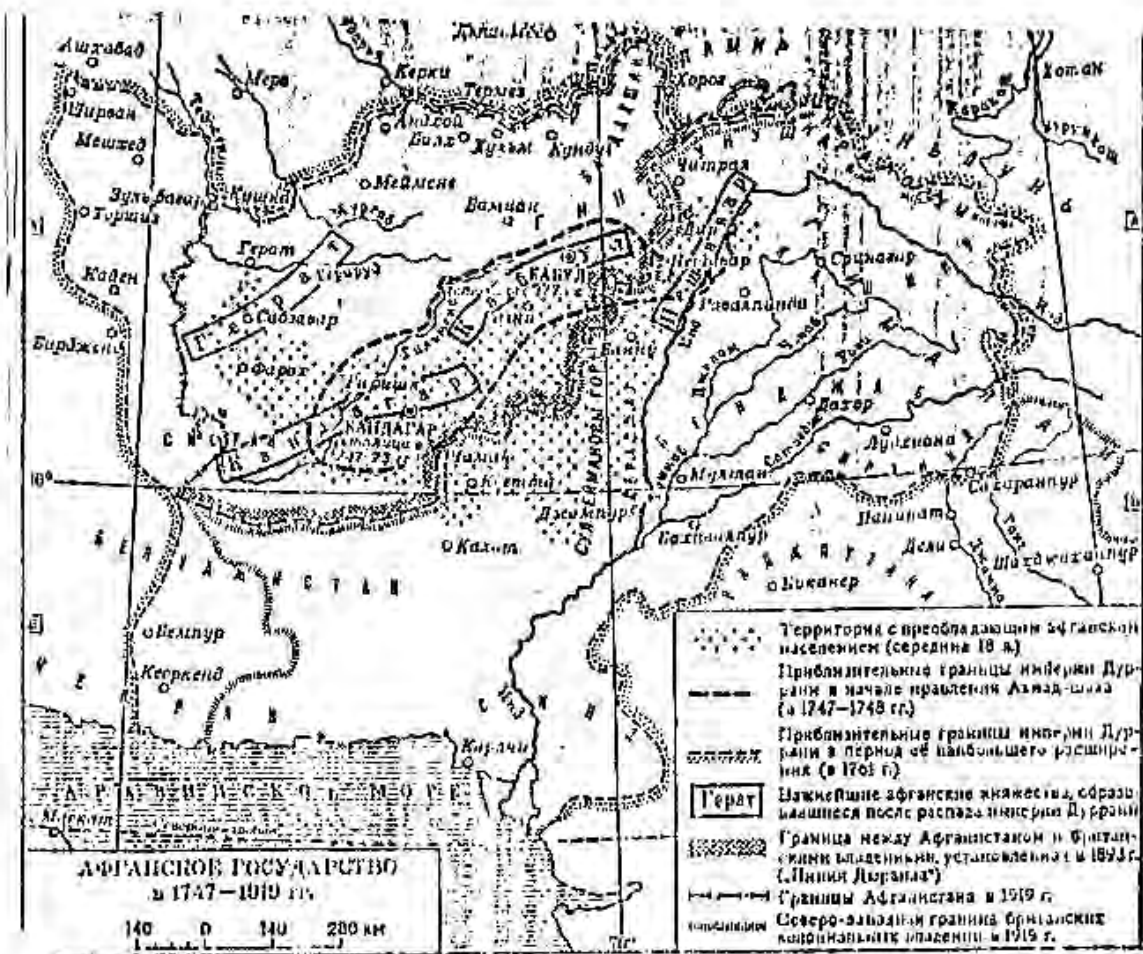
АФҒОНИСТОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

§34. МУТГАҲИДШАВИИ АФҒОНИСТОН

Оқибатҳои парокандагии мамлакат Дар Афғонистони нимаи дуюми асри XIX халқиятҳои зиёде зиндагӣ мекарданд. Тоҷикон дар катори паштунҳо, мардуми сершумортарини ин сарзамин ба ҳисоб мерафтанд. Онҳо асосан дар музофотҳои ғарбӣ, марказӣ ва шимолу шарқӣ зиндагӣ карда, яққоя бо дигар халқиятҳо талхию ширинии замонро чашида, дар тамоми воқеаҳои давр ғаёлона иштирок намудаанд.

Давлати Афғонистон, ки соли 1747, баъди марги Нодиршоҳи Афшор, бо ташаббуси Аҳмадшоҳи Дурронӣ ташкил ва мустақил гардида буд, баъди барҳамхӯрии давлатдории Дурронӣҳо (соли 1818) ба хонигарӣҳои мустақили феодалии Кобул, Қандаҳор, Пишовар ва Ҳирот тақсим шуд. Дар байни онҳо асосан душманӣ ҳукмфармо буд. Хонигарии Кобул нисбатан пуриқтидор ба ҳисоб мерафт. Дӯстмуҳаммадхон (1826-1863),

1. Ин фасл дар асоси китоби Х. Назаров - Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон. - Душанбе, 1998 навишта шуд.

Давлати Афғонистон дар солҳои 1747-1919

ки фаъолияти ҳукмронии худро аз ҳамин ҳонигарӣ оғоз карда буд, барои мутамарказонидани давлати Афғонистон кӯшишҳои зиёде кардааст. Вале чорабиниҳои ӯ, махсусан, дар давраи аввал на ҳама вақт натиҷаҳои дилхоҳ медоданд. Зеро, ба ин чорабиниҳои вай ҳокимони ҷудогона муқобилияти саҳт нишон медоданд. Дӯстмуҳаммадхон тамоми мулкҳои каламрави ҳукумати худро дар байни писаронаш (вай 29 писар ва 23 духтар дошт) тақсим карда буд.

Ҷанги аввали

Англияю
Афғонистон
(1838-1842)

Империялистони англис, ки дар Ҳиндустон — чун мустамлика ҳукуматдорӣ худро мустаҳкам намуда буданд, мехостанд Афғонистонро низ ба зери тасарруфи худ дароранд. Аз ин рӯ, онҳо ба муттаҳидшавии сарзамини Афғонистон манфиатдор набуданд, баръакс мехостанд, ки ҳар чӣ бештар ба чунин иқдоми пешгирифти

Дӯстмуҳаммадхон халал расонанд. Ҳокими Панҷоб Ранчит Сингх, ки аз рӯи нақшаи англисҳо амал мекард, вилоятҳои Мултон, Кашмир ва Пишоварро забт намуд. Охири соли 1838 қӯшунҳои калони англисӣ Ҳиндӣ Қандаҳор ва Кобулро забт намуда, ба тахти Афғонистон шоҳи гуреза Шуҷоъро шинонданд. Ин сабаби боло гирифтани муборизаи озодихоҳии халқҳои Афғонистон гардид. Ҳамин тавр дар сарзамини Афғонистон аввалин ҷанги ватанӣ ба амал омад, ки он ба муқобили ниятҳои забткоронаи англисҳо нигаронида шуда буд.

Апрели соли 1842 мардуми ба шӯромада шоҳ Шуҷоъро ҳангоми аз Кобул гурехтанаш, дастгир намуда, чун хоин қатл карданд. Дар мавзӯҳои гуногун байни муборизони Афғонистон ва забткорони англис ҷангҳои шадиде ба амал омаданд. Дар ин ҷанг англисҳо 40 ҳазор нафар аскарони худро талаф дода, шармандавор шикаст хӯрданд. Дар натиҷа ҷанги аввали ватанӣ бо ғалабаи халқҳои Афғонистон анҷом ёфт. Аввали соли 1843 Дӯстмуҳаммадхон, ки аз соли 1840 дар Ҳиндустон буд, ба Афғонистон баргашт.

Дӯстмуҳаммадхон баъди бозгашт ҳам аз нияти муттаҳидкунии мамлакат даст накашидааст, вале акнун муносибати ӯ нисбат ба англисҳо хеле тағйир ёфта буд. Аниқтараш вай бо англисҳо сиёсати мусолиҳакоронаро пеш гирифта, натиҷаи муборизаи фирӯзмандонаи халқҳои Афғонистонро хиёнаткорона барбод дод. Зеро, Дӯстмуҳаммадхон баъди соҳиби мулкҳои пешинаи худ, яъне Кобул, Ҷалолобод, Ғазни ва Бомиён шудан, на танҳо суръати муттаҳидшавии Афғонистонро ба муддати 20 соли дигар ба таъхир андохт, балки мамлакатро ба тобеъияти англисҳо кашида, маҷбур буд,

Ҷанговарони афғон дар либоси зимистона
(нимаи аввали асри XIX)

ки ҳар қадами худро аз назари ҳукуматдорони он гузаронад. Илова бар ин аз тарафи Дӯстмуҳаммадхон таъкиби муборизони халқӣ, ки барои наҷоти кишвар фидокориҳои зиёд мекарданд, авҷ гирифт.

**Ба итмом
расидани
муттаҳидшавии
Афғонистон**

Дӯстмуҳаммадхон аз оғози солҳои 50-уми асри XIX барои муттаҳидии сарзамини Афғонистон ҷиддитар камар баст. Масалан, соли 1850 як даста кӯшунҳои ҳукумати ба шимол ҳаракат карда, тамоми мулкҳои шимоли Афғонистон, ба монанди Тахористон (Қатаған), Самангон, Тошқӯрғон, Балх, Шибирғон ва соли 1859 бошад Бадахшонро тобеи Афғонистон намуданд. Вале, бар хилофи дигар мулкҳои шимолии Афғонистон, то замони Абдурахмонхон дар Бадахшон мириҳои маҳаллӣ ҳукмронӣ мекарданд. Моҳи март соли 1862 амир Дӯстмуҳаммадхон бо кӯшунҳои калон ба Ҳирот ҳуҷум карда, охири март соли 1863 онро ҳам тобеи худ намуд.

Ҳирот яке аз мулкҳои охиринае буд, ки ба марказ итоат намекард. Бинобар ин забти Ҳирот аз тарафи кӯшунҳои ҳукумати, давраи ба сифати як давлати воҳиду ягона дар сарҳади имрӯзаи худ муттаҳид шудани сарзамини Афғонистон асосан ба охир расид. Дӯстмуҳаммадхон бо ин гӯё яке аз мақсадҳои асосии худро иҷро намуд ва ӯ моҳи июни соли 1863 дар Ҳирот вафот кард.

**Оқибати ҷангҳои
қонаводагӣ**

Дар замони Дӯстмуҳаммадхон муттаҳидгардии Афғонистон ҳанӯз маънои онро надорад, ки ҳокимияти марказӣ пуриқтидор аст ва мулкҳои атроф бечуну чаро ба он итоат мекунанд. Ҳарчанд сарварони мулкҳои ҷудогона аз фарзандон ва ё наздикони амир буданд, вале ҳар кадоми онҳо дар орзуи мустақилият буданд ва ба муқобили ҳукумати марказӣ мубориза мебуданд.

Чунончӣ, баъди марги Дӯстмуҳаммадхон ба тахт писараш Шералихон (1863-1879) нишаст. Бародари калони Шералихон – Афзалхон ҳокими Мазори Шариф буд ва ба амири воқеӣ итоат кард. Вале, бародари дигари Шералихон – Муҳаммад Аъзамхон даъвои мансаб карда, исён бардошт.

Арки Ҳирот, ки ҳамчун қасри ҳокимон ба ҳисоб мерафт

Бо ташвиқи ӯ Муҳаммад Афзалхон бо писараш Абдурахмонхон, ки ҳокими Тахористон ва Бадахшон буд, низ исён бардоштанд. Аз ин рӯ, ба Шералихон лозим омад, ки соли 1864 ба сӯи Балх лашкар кашида, онҳоро мағлуб намояд. Муҳаммад Афзалхонро дастгир намуда, ҳабс кард. Сардор Абдурахмон ба Бухоро фирор намуд. Соли 1865 бародари аслии худи Шералихон – Муҳаммад Аминхон – ҳокими Қандаҳор исён бардошт. Шералихон бо қувваи зиёд ин исёнро пахш намуд, ки дар ин чанг 8 ҳазор нафар қандаҳориҳо ҳалок шуданд. Дар байни ҳалок шудагон Муҳаммад Аминхон ва писари худи Шералихон – Муҳаммад Алихон ҳам буданд. Ин фоҷиа ба Шералихон чунон таъсир кард, ки ӯ муддате аз корҳои давлатӣ сарфи назар намуда, шабу рӯзро ба зиёрату ибодат мегузaronид. Аз чунин вазъият Муҳаммад Аъзамхон ва Абдурахмонхон (ӯ ба воситаи Шеробод аллакай дохили Афғонистон шуда буд) истифода бурда, исён бардоштанд ва Кобулро ишғол карданд. Онҳо Муҳаммад Афзалхонро аз ҳабс озод намуда, вайро подшоҳи Афғонистон эълон карданд. Англисҳо зуд ҳукумати навро шинохтанд. Вале октябри соли 1867 Муҳаммад Афзалхон

ногаҳон вафот кард. Ба тахт Муҳаммад Аъзамхон (1867-1869) нишаст. Чанчоли хонаводагӣ боз аланга гирифт.

Шералихон дар атрофи худ қувваҳои зиёдеро ҷамъ намуда, декабри соли 1868 ба Муҳаммад Аъзамхон ва Абдурахмонхон саҳт шикаст дод. Баъди ин Абдурахмонхон боз роҳи Бухоро ва Самарқандро пеш гирифт. Муҳаммад Аъзамхон ба Эрон фирор кард. Ҳамин тавр Шералихон январи соли 1869 ҳукумати худро баъди ҷангҳои бардавоми хонаводагӣ, ки боиси харобӣ ва қушторҳои зиёде гардидаанд, аз сари нав барқарор намуд.

Сарчашма:

Бо андешаи Ҳ. Назаров дар замони салтанати Дӯстмуҳаммадхон дар Афғонистон чунин ҳолат ҳукумфармо буд: «Ҳар шаҳзода дар ҷойгири қаламрави худ соҳибихтиёр ва ҳокими мутлақ доништа мешуд. Ғайр аз ин қӯшунҳои низомии Афғонистон ҳам, ки аз нав ташкил карда шуданд, дар байни 5 нафар фарзандони арҷманди амир тақсим гардида буданд ва маошот ва масорифоти онҳо аз ҳисоби молиёти мардумони зери итоаташон сурат мегирифт, ки ин вазъи иқтисодӣ ва иҷтимоии онҳоро хеле вазнин ва тоқатфарсо мегардонид.» (Низ.: Назаров Ҳ. Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон. Душанбе, 1998 – с.170)

Санаҳои муҳим:

1826-1863 – солҳои ҳукмронии Дӯстмуҳаммадхон

1838-1842 – ҷанги аввали ватанӣ дар Афғонистон

1863 – тобеи ҳукумати марказӣ шудани Ҳирот. Бо ҳамин муттаҳидшавии сарзамини Афғонистон асосан ба охир расид.

1863 -1879 – солҳои ҳукмронии Шералихон

Савол ва супоришҳо:

1) Аз оқибатҳои парокандагии феодалӣ дар Афғонистон чӣ ме-
донед? 2) Бо кадом мақсад англисҳо ба Афғонистон сар даро-
варданд? 3) Дар бораи ҷанги аввали ватании Афғонистон чӣ ме-
донед? 4) Муттаҳидшавии сарзамини Афғонистон асосан кай ба
итмом расид? 5) Дар бораи усули идоракунии Дӯстмуҳаммадхон
нақл кунед, 6) Оқибати ҷангҳои хонаводагӣ дар Афғонистон ба чӣ
оварда расонид? 7) §§1 ва 14-ро такрор намоед.

§35. КЎШИШҲО БАҲРИ ПОЙДОР НАМУДАНИ ЯҒОНАГИИ АФҒОНИСТОН

**Саид
Чамолиддини
Афғонӣ**

Саид Чамолиддини Афғонӣ (1838-1897) маорифпарвар ва яке аз ходимони мӯътабари ҷамъиятии Афғонистони нимаи дуюми асри XIX ба ҳисоб меравад. Ӯ дар замони Муҳаммад Аъзамхон вазифаи садри аъзамро ба ӯҳда дошт, барномаи ислоҳоти дохилро тавассути маърузаи махсус ба Шералихон тақдим карда буд.

Дар ҳақиқат ҳам Саид Чамолиддини Афғонӣ як нобиға, мутафаккири бузург ва ислоҳкунандаи ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии олами Шарқ ба ҳисоб меравад. Вай дар мамлакатҳои гуногуни Шарқу Ғарб, аз ҷумла солҳои 1887-1889 дар Русия будааст. Бар зидди фишору тазйиқи хориҷиён, пеш аз ҳама англисҳо мубориза мебард. Иттиҳоди, ки Чамолиддини Афғонӣ таълиф мекард, ҷанбаи динӣ дошт ва аз ин рӯ, ӯро асосгузори ҷараёни иттиҳоди исломӣ (исломпарастӣ ё худ панисломизм) меҳисобиданд. Вале дар амал ақидаҳои сиёсӣ, фалсафӣ ва ахлоқии вай ҳарчанд, ки рӯҳи динӣ дошта бошанд ҳам, амалан, ҳадафшон бартараф кардани ақибмондагии модӣ ва маданӣ, таассуби динӣ, истибдоди феодалӣ ва зулми мустамликадорӣ буд. Вай дар хитоба ва мақолаҳои иттиҳоди мусулмонон, адолати иҷтимоӣ ва маърифатнокии мусулмонон, ба замони нав мутобиқ сохтани таълимоти динӣ ва ғайраҳоро ташвиқ мекард, халқро ба сарнагун кардани режими пӯсидаи истибдодӣ ва барпо намудани ҳукумати миллии маршрутӣ даъ-

*Саид Чамолиддини Афғонӣ,
маорифпарвар ва яке аз
ходимони мӯътабари
ҷамъиятии Афғонистон дар
нимаи дуюми асри XIX*

ват менамуд. Аз ин рӯ, Чамолиддини Афғониро пешоханги ислоҳот ва тағйиротҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Афғонистони нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX, аз ҷумла ислоҳотҳои Шералихон ҳисоб мекунамд.

Ислоҳотҳои Шералихон

Баъди ба охир расидани ҷангҳои хонаводагӣ Шералихон ба гузаронидани ислоҳоти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ шурӯъ намуд. Дар ин ҷода ӯ маҳз ба нерӯҳои миллӣ ва иҷтимоии мардумони ғайри афғон, аз он ҷумла тоҷикон, таъя намудааст. Мақсади асосии ин ислоҳотҳо мустақкам кардани ҳукумати марказӣ ва хотима бахшидан ба худсариро ва худхоҳии амалдорон буд.

Шералихон сараввал ба тарзи таъин кардани амалдорон тағйироти ҷиддие ворид кард. Масалан, Дӯстмуҳаммадхон ба сарвари вилоятҳо ва маҳалҳо ҳатман писарони худро таъин мекард ва ба кордони онҳо аҳамият намедод. Аммо Шералихон ба лаёқат, садоқат ва шоистагии ҳар яке аз авлодонаш, ки ба мансаб таъин мекард, диққати махсус медод. Чунончӣ, бо сабаби аз ӯҳдаи вазифа баромада натавонистани писараш Муҳаммад Иброҳимхонро аз вазифаи ҳокимии вилояти Ҳирот озод намуд. Вале вай ба садоқати амалдорони ғайриафғон, аз ҷумла тоҷикон нисбат ба худ боварӣ надошт, бинобар ин онҳоро ба мартабаҳои баланд таъин намекард. Аз ҳамин сабаб тамоми мансабҳои асосии вилояту ноҳияҳои тоҷикнишин ба паштунҳо тааллуқ дошт. Ба ҳар ҳол бо ташаббуси Шералихон, дар таърихи нави Афғонистон аввалин маротиба ба маънои имрӯза як ҳайати ҳукуматие ташкил карда шуд, ки он аз шахсиятҳои нисбатан кордон, лоиқ ва сазовор таркиб ёфта буд. Ба ҳамаи онҳо аз ҳазина маош таъин гардид.

Ислоҳоти Шералихон дар марказ низ мушоҳида мегардид. Масалан, бо супориши ӯ иборат аз 12 нафар як Шӯрои давлатӣ ташкил карда шуд. Амир масъалаҳои муҳими мамлакатдориро бо онҳо маслиҳат ва машварат мекард. Соли 1865 бори аввал дар Афғонистон маҷлиси бузурги машваратӣ (Луя Чирга) даъват гардид, ки дар он 2 ҳазор вакилони тамоми

Тўпҳои афғонӣ гар болои филҳо

қавмҳо ва вилоятҳои мамлакат ҳамроҳ бо аҳли дарбор иштирок карданд.

Ислоҳоти ҳарбии Шералихон ҳам ҷолиби диққат аст. То замони ӯ нерӯҳо қавмӣ ва ғайримунтазам буда, ҳамеша боиси шиддат ёфтани ҷангҳои байни мулкӣ мешуданд. Бо ташаббуси ӯ як нерӯи мунтазами ҳукумати ба вуҷуд оварда шуд. Афсарони калонсолро ба нафақа бароварда, ҷавононро ба хизмати озод ва умумӣ ҷалб мекарданд. Урдуи миллӣ аз се қисм: савора, пиёда ва тўпхона иборат буд, ки дар маҷмӯъ 50 ҳазор нафарро ташкил меод. Маоши аскарӣ пиёда 7 рупия ва аскарӣ савора 14 рупия буд, ки ҳар моҳ нақд аз хазина пардохта мешуд.

Дар андозу хироч ва тарзи рӯёнидани онҳо тағйироти куллӣ ба вуҷуд овард. Масалан, сеяки андози замин чанд моҳ қабл аз расидани ҳосили замин аз деҳқонон рӯёнида мешуд. Шералихон чунин тартиботро бекор кард. Акнун андоз аз замин вақте ситонида мешуд, ки ҳосил ҷамъоварӣ шуда бошад. Инчунин ба воситаи таксилдорон ва мустаъҷирон ҷамъовариҳои хирочи замин бекор карда шуд ва ҳар молиядиханда худаш мустақиман хирочро супорида, расидхат мегирифт. Бо сабаби

зиёд гардидани харочотҳо Шералихон андози нав – сариҳонагиро ба унвони газои муҳаммадӣ (4 рупиягӣ аз сари хар хонае) чорӣ намуд. Дар натиҷаи ин ҳама даромади умумии хазинаи амири ба 20 млн рупия расид.

Дар ҳаёти маданӣ низ дигаргунӣҳо ба вучуд омад. Ба кӯшиши Мирзо Абдуллохон дар Кобул аввалин матбааи литографӣ ташкил карда шуд. Роҳҳо ва саракҳо сохта шуданд. Хунармандӣ инкишоф ёфт.

Ҷанги дуҷуми   Ҳукумати Англияро мустақамшавӣ,
Англияю   ягонагӣ ва пешравии Афғонистон ба ташвиш
Афғонистон   гузошт. Сиёсати пешгирифтаи Шералихон
(1878-1880)   ба онҳо маъқул набуд. Ӯ дар қаламрави мулки худ ҷой додани агентҳои дипломатии

англисхоро намехост, ки ин гуна мавқеъ ҳукумати Англияро ба ғазаб меовард. Англисҳо оид ба масъалаи Афғонистон аз Русия хавфи ҷиддӣ надоштанд. Зеро, ханӯз соли 1873 мувофиқи қарордоди байни Русияю Англия дарёи Амӯ хати сарҳадии нуфузи байни онҳо қарор ёфта буд. Яъне, бо ин Русия расман эътироф кард, ки Афғонистон аз минтақаи нуфузи вай хориҷ аст. Вале баъди он ки қӯшунҳои рус соли 1873 хониғарии Хеваро забт намуданд ва ба забти даштҳои Қарақум шурӯъ карданд, ин ташвиши англисхоро зиёд намуд. Ғалабаҳои қӯшунҳои рус дар ҷанги Русияю Туркия (солҳои 1877-1878) онҳоро хело бетоқат кард.

Англисҳо хавф доштанд, ки Русия ба воситаи Афғонистон ба муқобили Ҳиндустон лашкар кашиданист. Чунин хавфи онҳоро соли 1878 ба Кобул омадани ҳайати сафорати русҳо бо сарвари генерал Столетов қувват бахшид. Ҳангоми гуфтушуниди байни Русияю Афғонистон маълум гардид, ки ҳукумати Шералихон дар ҷанги муқобили Англия бо Русия ҳамкорӣ карданро мехостааст. Ҳукумати Русия бошад, дар чунин ҳолат, ба Афғонистон гӯё аз ҷиҳати модӣ ва таҷҳизоти низомӣ ҳамаҷониба мусоидат мекунад. Ин гуна қарордоди байни Русияю Афғонистон барои ҳуҷуми навбатии қӯшунҳои англис баҳонаи асосӣ гардид.

20 ноябри соли 1878 Англия ба муқобили Афғонистон ҷанг эълон кард. Аллакай, рӯзи дигар қўшунҳои 30 ҳазорнафараи англисҳо дар самтҳои Қандаҳор, Курам ва Хайбар якбора ба ҳучум гузаштанд. Вале дар чунин лаҳзаи мураккаб Шералихон ба ҷои ба ҷанги муқобили англисҳо сафарбар намудани урдуи 50 ҳазорнафарааш, онҳоро ба ақибнишинӣ ва парешонӣ хидоят намуд. ӯ Кобулро бо писараш Яъқубхон гузошта, 13 январи соли 1879 ба Мазори Шариф омад ва мехост, ки ба Петербург рафта, конгресси байналхалқиро оид ба Афғонистон даъват кунад. Вале 21 феввали соли 1879 вай дар Мазори Шариф вафот кард. Яъқубхон бошад, баробари шунидани хабарии вафоти падараш, бо англисҳо гуфтушунидро оғоз кард.

Шартномаи Гандумак ва Идомаи ҷанг

26 майи соли 1879 дар мавзеи Гандумак байни Афғонистон ва Англия шартномае имзо гардид, ки он барои Афғонистон шартномаи хеле нангин ва вазнин ба ҳисоб меравад. Дар асоси он равобити хориҷии Афғонистон ба ихтиёри ҳукумати Англия гузашт, дар Кобул намояндаи англисҳо бо дастии низомии муҳофиз муқим гардиданд. Яъне, дар асоси ин шартнома Афғонистон аз истиклолияти сиёсӣ ва ҳамкорӣ бо мамлакатҳои дуру наздик маҳрум гашта, ба замимаи Ҳиндустон табдил ёфт.

Баъди имзои шартномаи Гандумак намояндагии сиёсӣ ва низомии англисҳо дар Кобул таҳти сарпарастии майор А. Каваняри, ки бо ҳайси вазири мухтор шинохта шуда буд, ҳаққу ҳуқуқи васеъ дошт, ки худсарона ба корҳои дохилии Афғонистон ҳам мудохила намояд.

Носозгориҳои рӯзгор, баланд рафтани нархҳо, рафтору кирдори англисҳо, бесалоҳиятии амир Яъқубхон ва ғайра 3 сентябри соли 1879 сабаби шӯриши умумихалқии мардуми Кобул гардид. Шӯришгарон пай дар пай ба ҷои исти англисҳо – Болоҳисори Кобул ҳамла мекарданд. Аз аскарони англис каси бисёре кушта шуд.

Ҳукуматдорони англис бо шунидани воқеаҳои фоҷиавии Кобул феврал ба хоки Афғонистон қўшуни зиёд раво карданд. Англисҳо баробари ба Кобул расидан, бо мақсади нишон додани қудрат ва тавоноии худ дар шаҳр намоиши расмӣ қўшунҳояшонро ташкил намуданд. Ба чунин ҳол Муҳаммад

Яъқубхон тоқат накарда истеъфо дод ва декабри соли 1879 вай ба Ҳиндустон фиристода шуд. Баъди он генерали англис Робертс худро хокими мутлақи Афғонистон ҳисоб мекард.

Ҳамаи ин воқеаҳо мардуми Афғонистонро зиёда ба ғазаб овард. 2 декабри соли 1879 бар зидди истилогарони англис ҷиходи умумӣ эълон карда шуд. Дар натиҷа аз ҷаҳор тараф дастаҳои фидоӣён якбора ба Кобул ҳуҷум карда, 14 декабри соли 1879 қувваҳои низомии англисҳоро аз Кобул пеш карданд.

Сарчашма:

Гуфтори як сиёсатмадори англис оид ба ҷанговарони Афғонистон: «Мо, англисҳо на танҳо як бор, балки чандин бор бо таҳаммули ҳисоратҳои сангини ҷонӣ ва молӣ, ки бар мо ворид омадааст, дарсҳои муҳиме дар мавриди Афғонистон ёд гирифтаем, мо аз нерӯи муқовамати наҷоди Афғонистон огоҳ шудем, ин миллати рашид ва ҷангӣ дар даштҳои хавфнок ва кӯҳҳои саъб ул-мурури ватани маврусии худашон нишон доданд, ки бо ҷӣ фидокорӣ ҷангидаанд ва аз он дифоъ карданд. Афғонҳо, ки дар солҳои 1842 ва 1880 бо мо ҷангида буданд, таълимоти низомӣ ва аслиҳаи ҳисобӣ надоштанд, бо ин ҳол мардона муқовимат карданд ва қасдашон дар ин ҷангҳо ин буд, ки аз ҳуҷуми куффор ҷилавгарӣ кунанд ва мардона ҷилавгарӣ карданд.» (Ниг.: Назаров Ҳ. Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон. – с.226)

Санаҳои муҳим:

1838-1897 – солҳои зиндагии Саид Ҷамолиддини Афғонӣ

1865 – бори аввал дар Афғонистон маҷлиси бузурги машваратӣ (Луя Ҷирга) даъват гардид.

1878-1880 – ҷанги дуҷуми ватанӣ дар Афғонистон

1879 – 26 май – имзои шартномаи Гандумак.

Савол ва супоришҳо:

1) Саид Ҷамолиддини Афғонӣ кӣ буд ва таълимоти ӯ аз ҷӣ иборат аст? 2) Ислоҳотҳои Шералихон кадом ҷабҳаҳоро дар бар мегирифт? 3) Усули идоракунии Шералихон ҷӣ тавр буд ва он аз усули идоракунии Дӯстмуҳаммадхон бо ҷӣ фарқ мекард? 4) Дар бораи ҷанги дуҷуми ватанӣ Афғонистон ҷӣ медонед? 5) Шартномаи Гандумак ҷӣ гуна шартнома буд? 6) §34-ро такрор намоед.

§36. АФҒОНИСТОН ДАР ЗАМОНИ ҲУҚМРОНИИ АБДУРАҲМОНХОН

**Ба охир
расидани
чанг**

Баъди аз Кобул рондани англисҳо ҳам вазъияти Афғонистон беҳтар нагардид. Бӯхрони сиёсӣ идома дошт. Мамлакат бе подшоҳ буд. Аз сабаби мавҷуд набудани ягонагӣ интихоби он кори осон набуд. Аз ворисони Шералихон касе набуд, ки сазовори эҳтироми умум бошад. Дар чунин вазъият сардор Абдураҳмонхон, ки аз соли 1869 инҷониб дар паногоҳи давлати Русия, дар Самарқанд мезист, ба Афғонистон баргашт. Ӯ моҳи марти соли 1880 ба мардум эълон намуд, ки «махз ба хотири наҷоти мамлакат аз асорати англисҳо ва пеш кардани душман аз сарзамини Афғонистон омадааст ва дар тараддуди ташкил кардани сипоҳи муҷоҳидон мебошад». Ин хитобномаҳоро мардуми Афғонистон ҳамчун муждаи раҳиббахш пазируфтанд. Дар натиҷа сардор Абдураҳмонхон тавонист дар атрофи худ қариб сад ҳазор нерӯҳои довталаби миллиро ба хотири аз хоки Афғонистон пеш кардани англисҳо муттаҳид созад. Дар атрофи ӯ асосан мардуми ғайрипаштуни шимол ва маркази Афғонистон, аз ҷумла тоҷикон ҳам шуда буданд.

20 июли соли 1880 дар Чорикор маҷлиси намояндагони муҷоҳидони халқӣ барпо гардид ва дар он сардор Абдураҳмонхон подшоҳи қонунии Афғонистон интихоб шуд ва то соли 1901 ҳукуматдорӣ кард. Вале ӯ баробари соҳиби тоҷу тахт шудан худро беҳад комёб донист ва бо англисҳо роҳи созиш ва мусолиҳаро пеш гирифта, аз ҳимояи манфиати милли сарфи назар кард. Ҳол он ки ҳуди англисҳо баъди ноқуомӣ зиёд тайёр буданд, ҳар чӣ зудтар хоки Афғонистонро тарқ намоянд. Абдураҳмонхон метавонист бо фишори сиёсӣ англисҳоро бе ҳеҷ гуна шарту қайд ба тарки хоки Афғонистон маҷбур намояд. Аммо ин тавр нашуд. Мутаассифона, ӯ шартномаи барои мардуми Афғонистон вазнин ва нангини Гандумақро бо баъзе тағйиротҳо асосан қабул кард. Яъне, вай эътироф кард, ки Афғонистон ғайр аз давлати Англия бо ҳеҷ ҳукумати хориҷӣ равобити сиёсӣ дошта наметавонад, вилояти Қандаҳор зери фармони ҳукумати алоҳида қарор мегирад, нақшаҳои

сарҳадии Сибӣ, Пишин ва Хайбар дар ихтиёри ҳукумати Англия боқӣ мемонад. Ба ивази ин ҳукумати Англия салтанати амир Абдурахмонхонро дар қисми боқимондаи Афғонистон эътироф кард.

8 августи соли 1880 англисҳо, баъди муваффақиятҳое, ки чашмдор набуданд, қаламрави Афғонистонро тарк намуданд. Бо ҳамин ҷанги дуҷуми ватании мардуми мамлакат, ки аз моҳи ноябри соли 1878 то сентябри соли 1880 идома ёфт, ба охир расид. Ин ҷанг нақшаи англисҳоро, ки мехостанд давлатдории Афғонистонро барҳам дода, онро ба замимаи Ҳиндустон табдил диҳанд ва ҳукмронии худро дар ин сарзамин пойдор ва абадӣ гардонанд, барбод рафт. Аҳамияти таърихӣ муборизаи фидокоронаи мардуми Афғонистон дар солҳои ҷанги ватанӣ низ дар ҳамин аст.

Муҳорибаи Панҷдеҳ

Ҳанӯз аз замони Шералихон дарёи Аму ҳамчун хатти сарҳадии шимолии Афғонистон шинохта шуда буд, вале марзи масоҳати байни дарёи Аму то ҳудуди Эрон, ки аз дашту биёбон мегузашт, дуруст муайян нашуда буд. Пас аз он ки соли 1884 қўшунҳои рус вилояти Марвро забт намуданд, масъалаи хатти марзии ин минтақа боз ба миён омад ва оид ба он гуфтушуниди байни Русия ва Англия оғоз гардид.

30 марти соли 1885 қўшунҳои рус бо сарвари генерал Комаров ногаҳон ба мавқеи сарҳадбонии афғон дар Панҷдеҳ (Пандин) ҳуҷум карданд. Дар натиҷа дар байни қувваҳои низомии рус ва сарҳадбонии афғон ҷанги сахте ба амал омад. Афғонҳо дар ин ҷанг шикаст хӯрда, ақиб нишастанд. Гуфтушуниди байни Русияю Англия ба он овард, ки Панҷдеҳ дар ихтиёри русҳо боқӣ мемонад. Инчунин сарҳади шимолии Афғонистонро аз дарёи Аму то дарёи Течен муайян намуданд.

Шартномаи Дюранд

Ҳангоме ки қўшунҳои рус ба сӯи Марв ҳаракат мекарданд, амир Абдурахмонхон соли 1884 як даста қувваҳои низомии худро ба соҳили рости дарёи Панҷ фиристода, Рӯшон ва Шуғнонро забт намуд, ки ин бар хилофи созишномаи соли 1873 байни Русия ва Англия буд. Зеро, мувофиқи он созишнома дарёҳои Аму ва Панҷро чун сарҳади шимолии Афғонистон тасдиқ карда

буданд. Англисхо медонистанд, ки чунин амалиёти забткорунаи Абдурахмонхон боиси норозигии Русия мегардад. Ба ғайр аз ин барои англисхо гӯё дар сарҳади Афғонистон якчанд нуктаҳои норавшан мавҷуд буд, ки мехостанд онро ҳаллу фаёл намоянд.

Моҳи сентябри соли 1893 бо мақсади муайян намудани хати сарҳади шарқии Афғонистон, ҳайати расмии англисӣ таҳти роҳбарии М.Дюранд ба Кобул омад. 12 ноябр ӯ бо амир Абдурахмонхон шартномае имзо намуд, ки мувофиқи он сарҳадҳои шарқӣ ва ҷанубии Афғонистон аз даҳанаи Вахон то ҳудуди Эрон, инчунин сарҳади шимолӣ аз Сари Кӯл то резишгоҳи дарёи Кӯкча ва Аму муайян карда шуданд. Ин муоҳида дар таърих бо номи «хати Дюранд» маълум аст. Дар асоси муоҳида «минтақаи мустақил»-и афғоннишини Читрол, Свот, Бачувар, Вазиристон ва ғайра, ки дар онҳо бештар аз 3 млн нафар афғон мезистанд, тобеи Ҳиндустони Англия гардонида шуд. Қабिलाҳои афғони «минтақаи мустақил» ба ин шартнома муқобил баромаданд, бинобар ин англисхо маҷбур шуданд, ки ба баъзеи онҳо ҳуқуқи худмуайянкунӣ диҳанд.

Ҳайати дигари муштараки русӣ-англисӣ соли 1893 ҳалли масъалаи сарҳадоти Бадахшонро оғоз намуда, баъди танаффусҳои зиёд, соли 1895 онро ба итмом расонид. Мувофиқи он марзи сарҳадиро аз Зоркӯли Вахон то сарҳади Хитой муайян карданд. Афғонистон соҳиби қисми асосии Вахон ва Дарвози ҷанубӣ шуда, Шугнон ва Рӯшони шимоли Панҷ ба ихтиёри русхо гузашт.

Тадбирҳо баҳри рушди иқтисод ва тиҷорат

Оқибатҳои ҷанги дуҷуми ватанӣ барои Афғонистон вазнин буд. Зеро, иқтисодиёти мамлакат комилан хароб ва низоми идоракунии аз байн рафта буд. Бинобар ин ба Абдурахмонхон лозим омад, ки идораи давлатиро аз поён то боло ташкил намуда, онҳоро ба танзим дарорад. Аз сабаби он ки ӯ нисбат ба қору бори Шералихон ва хонаводаи ӯ нафрати зиёд дошт, аз тамоми ислоҳот ва дастовардҳои замони ӯ даст кашид. Акнун мисли пештара ҳукумати марказӣ ва ҳайате, ки аз садри аъзам, вазифаҳои дохила, хориҷа, молия ва дигар вазоратхонаҳо иборат бошад, вучуд надошт, балки

назму низоми чунин соҳаҳои идоракунӣ, мувофиқи хости худи Абдурахмонхон, тавассути як миқдор мирзоҳо сурат мегирифт. Риштаи ҳамаи корҳо дар дасти худи амир буд. Зеро, ӯ ба ҳеҷ кадом аз соҳибмансабонаш боварӣ надошт, аз ин рӯ ҳатман ба тамоми корҳои мулкӣ ва низомӣ худаш даҳлат мекард. Рӯҳониён низ зери назорати саҳти ҳукумати амирӣ қарор гирифтанд. Як қисми онҳо аз имтиёзҳои пештара маҳрум гардиданд. Мулкҳои вақфӣ ба зери назорат гирифта шуд.

То соли 1895 Нуристон ба сари худ муҳтор буд. Амир Абдурахмонхон ин мулкро (с. 1895) низ ба давлати худ ҳамроҳ намуд. Ба чунин иқдоми ӯ қисми ғарбии нуристониҳо муқобилияти саҳт нишон доданд, вале шикаст хӯрданд. Баъди ин қисми зиёди нуристониҳо дини исломро қабул карданд. Ҳамин тавр, бо ҳамроҳ намудани Нуристон давлати Афғонистон дар худуди имрӯзаи худ комилан ташаккул ёфт ва мутамарказ гашт. Он аз ҷиҳати маъмуриӣ ба панҷ вилоят: Кобул, Ҳирот, Қандаҳор, Мазори Шариф, Қалолобод ва ҳафт ҳукумат: Бадахшон, Маймана, Фарох, Ғазнӣ, Хуст ва ғайра тақсим мешуд.

Амир Абдурахмонхон ба қувваи ҳарбӣ диққати ҷиддӣ меод. Мувофиқи тартиботи ӯ аз 8 нафар мард, як нафар ба хизмати доимии аскарӣ даъват карда мешуд. Аз соли 1887 ҳар 20 хонавода бо маош ва масрафи худашон барои як сол як нафар аскар меоданд, ки вай сарҳадбонӣ мекард.

Ба вучуд омадани корхонаи саноатӣ дар Афғонистон ба ҳамин давр мувофиқ меояд. Масалан, соли 1886 дар Кобул корхонаи калони саноатии «мошинхона» сохта шуд, ки дорои шӯъбаи тӯпсозӣ, тӯфангсозӣ, борутсозӣ, зарробхона, насҷӣ, шамърезӣ, собунпазӣ ва ғайраҳо буда, дар онҳо беш аз 4 ҳазор нафар коргар кор мекарданд. Дар ин мошинхона мутахассисони фаронсавӣ, англисӣ ва ҳиндӣ ба сифати муҳандис ва усто ҷалб карда шуда буданд.

Вазъияти ором ба инкишофи ҳунармандӣ дар шаҳрҳои Кобул, Қандаҳор, Мазори Шариф ва ғайра мусоидат намуд. Дар кишоварзӣ, тавассути ширкатҳои тиҷоратии англисӣ ҳиндӣ кишти пахтаи навъи америкой оғоз гардид. Дар натиҷаи назорати саҳти ҳукумат дуздӣю ғоратгарӣ хеле кам шуда, қорвоҳои тиҷоратӣ озодона ҳаракат мекарданд. Табақои

махсуси буржуазияи тичоратӣ ба вучуд омад, ки мартабаи вай ба дараҷаи амалдорони ҳукуматӣ баланд бардошта шуд. Точирони ғайримусулмон ҳақ надоштанд, ки бо мақсади муомилоти тичоратӣ дохили Афғонистон шаванд. Молҳои муҳимтарини тичорати хориҷӣ, дар қатори сангҳои қимматбаҳои Афғонистон, ғалла, чорво, писта, бодом ва ғайра буд.

Амир Абдурахмонхон бо мақсади нигоҳ доштани низоми муносибатҳои пулӣ зарби сиккаҳоро танҳо дар ихтиёри зарробхонаи Кобул нигоҳ дошта, зарробхонаҳои Хирот ва Қандаҳорро баст. Сиккаҳои нуқрагӣ ва мисини кобулӣ васеъ дар муомилот буд. Бо мақсади инкишоф додани тичорат, амир аз ҳазинаи давлат ба ҳар тоҷир аз 5 то 50 ҳазор рупия ва ба намояндагӣҳо – то 150 ҳазор рупия бе фоиз ё худ ҳасана қарз медод. Як рупияи кобулӣ аз 60 пайса иборат буд.

Тичорати пӯсти қароқӯлии Афғонистон тавассути Бухоро ба амал меомад, ки он ҳар сол ба ҳазинаи амири Афғонистон 250 ҳазор рупия даромад меовард. Тичорати солонани байни

Яке аз дӯконҳои хунармандии шаҳри Кобул дар охири асри XIX ва аввали асри XX

Афғонистону Бухоро 3 млн рубли (хамонвақтаи) русиро ташкил меод.

Умуман, агар дар асри XIX (ба чуз охири аср) Афғонистонро хатари истилои хориҷӣ ба гирдоби харобот кашада бошад, пас дар охири асри XIX оромӣ ва ягонагӣ ба он имконият дод, ки нисбат ба давраҳои гузашта, дар тамоми ҷабҳаҳои зиндагӣ муваффақиятҳои назаррасе ба даст дарорад.

Сарчашма:

Амир Абдураҳмонхон дар сиёсати дохилии худ аз рақобати қавмии мардуми Афғонистон истифода бурдааст, зеро ҳарчанд ӯ "...дар бораи ваҳдат ва ягонагии мардуми мусулмони Афғонистон ташвиқу талқин мекард, вале дар амал қавмҳо ва қabilaҳои гуногуни ҳамҷавори ғилзоиҳоро муқобили ҳамдигар мегузошт ва онҳоро ба муборизаи зидди ғилзоиҳо даъват менамуд. Ин даъватҳои вай дар байни қавму қabilaҳои дигар ба истинои қисмате аз ҳазораҳо ҳамовозӣ пайдо накард, зеро, ҳамаи онҳо аз ҷавру ситами ҳукумати амир доду ғиғон доштанд ва мунтазири ғатҳу ғирӯзии ғилзоиҳо буданд, ки ба муборизаи умумӣ ҳамроҳ шаванд. Маҳз аз ҳамин ҷиҳат ба амир лозим омад, ки ба ҳамқавмони худ, яъне дуррониҳо муроҷиат намояд ва онҳоро дар асоси хусумат ва душмани анъанавии дуррониҳо ва ғилзоиҳо даъват намояд. Бинобар ин амир фармон дода буд, ки ба ҳар кадом аз навкарони довталабӣ дурронӣ ғайр аз яроқу аслиҳа ва орди хӯроқа боз 10 рупиягӣ маош бидиҳанд, дар сурате, ки маоши аскарони қатории низомӣ 8 рупия буд.» (Ниг.: Назаров Ҳ. Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон. – с.261-263).

Санаҳои муҳим:

- 1880-1901 – солҳои ҳукмронии амир Абдураҳмонхон
- 1885-30 март – ҷанги Панҷдеҳ
- 1886 – дар Кобул сохтани «мошинхона»
- 1893-12 ноябр – имзои шартномаи Дюранд
- 1895-сентябр – шартномаи Русия ва Англия оид ба сарҳади нуфузи байни худ қарор додани дарёи Панҷ.
- 1895 – тобеи марказ намудани Нуристон

Савол ва супоришҳо:

1) Абдурахмонхон чӣ тавр ба сари қудрат омад? 2) Абдурахмонхон баробари ба ҳокимият соҳиб шудан бо англисҳо чӣ гуна сиёсатро пеш гирифт? 3) Дар бораи ҷанги Панҷдеҳ чӣ медонед? 4) Оқибатҳои шартномаи Дюранд дар чист? 5) Дар байни Русия ва Англия аз кай дарёи Панҷ ҳамчун сарҳади нуфуз қарор гирифт? 6) Дар бораи идораи Абдурахмонхон ва тадбирҳои ӯ барои ривоҷи иқтисодиёту тиҷорат чӣ медонед? 7) Бо мақсади нигоҳ доштани низоми муносибатҳои пулӣ чӣ гуна чораҳо андешида шуд? 8) §§34 ва 35-ро такрор намоед.

БОБИ 11 АФҒОНИСТОН ДАР АВВАЛИ АСРИ ХХ

§§37-38. ТАДБИРҲОИ ҲАБИБУЛЛОХОН БАҲРИ РУШДИ ИҚТИСОД ВА ТИҶОРАТИ МАМЛАКАТ

Ба сари ҳокимият Октябри соли 1901 баробари вафоти амир Абдурахмонхон тартиботи истибдоии ӯ низ ба итмом расид. **омадани** **Ҳабибуллохон** ҳокимият писари вай Ҳабибуллохон (1901-1919) омад. Амири чавон ҳарчанд ба сиёсати дохилӣ ва хориҷии падар содиқ мондани худро ваъда дода буд, вале вазъи Афғонистон ӯро маҷбур намуд, ки барои дар байни мардум ба даст даровардани обрӯ ва эътибор ба як идда иқдомоти хайрхоҳона даст занад. Масалан, чуброн кардани қарзи чандсолаи фуқаро аз хазинаи давлатӣ; 2 рупиягӣ зиёд намудани маоши аскарон; ба мӯҳлати то 10 сол аз супоридани молиёти замин (андоз) озод намудани мардуми фақиру бенаво; озод намудани маҳбусоне, ки солҳои дароз бе гуноҳ гирифтори азобу шиканҷаҳои саҳт буданд; бекор намудани ҷазоҳои ваҳшиёнаи замони Абдурахмонхон, монанди пора кардан, равгани доғ рехтан ва ғайра; авфи умумии онҳое, ки ватани худро тарк намудаанд ва ғайра аз чорабиниҳои нахустини амир ба ҳисоб мерафт. Баробари ин дар кӯчаю бозор бекор гаштани занҳоро манъ кард. Ҳангоми зарурат онҳо танҳо бо буркаи хокӣ ва беранг берун шуда метавонистанд, то ки назари мардуми ғайрро ба худ ҷалб нанамоянд. Инчунин бо мақсади нишон додани гӯё тарафдори ахлоқи поки исломӣ буданаш, сурудхонӣ ва рақси занҳоро дар маҳаллаи Хароботи шаҳри Кобул манъ кард. Дар 11 шаҳри Афғонистон мадраса таъсис намуда, масорифи онҳоро аз ҳисоби давлат пардохт.

Аммо дар ҳукуматдории Ҳабибуллоҳон равиши ягона дида намешавад. Бисёр фармонҳои ӯ амалӣ намешуданд. Махсусан, корҳои хайри худро камтар ба субот мерасонид. Бинобар ин давраи ҳукмронии вайро ба ду давра тақсим мекунанд. Агар дар даҳсолаи аввал амир нисбат ба корҳои мамлакатдорӣ дилгармии зиёд нишон диҳад, вале дар даҳсолаи дуюм ӯ аз қору бори салтанат дур шуда, бештар ба сайру гашт, шикор ва айшу ишрат бо аҳли ҳарам, ки бештар аз сад зани ҷавонро дар бар мегирифт, машғул будааст.

Амир Ҳабибуллоҳон бар хилофи падараш – Абдурахмонхон, ки риштаи тамоми корҳои мулкӣ ва низомиро ба дасти худ гирифта, ба ҳеҷ кас боварӣ надошт, наздиконашро ба вазифаҳои масъул таъин намуд. Масалан, бародари худ Насруллоҳонро ноиб ус-салтана таъин намуд, ки ӯ дар як вақт вазифаи садри аъзам ва вазири дохиларо низ иҷро мекард ва ҳатто аз назорати амир озод буд. Фарзанди худаш Иноятуллоҳонро муин ус-салтана таъин намуда, вазифаи вазири ҳарбиро ба ӯ супорид. Яъне, бародар ва фарзанди Ҳабибуллоҳон ду соҳаи муҳими идораи мулкӣ ва низомии мамлакатро дар ихтиёри худ доштанд.

Ба аҳкоми динии мамлакат қозиюл-қуззот сарварӣ мекард. Бо тавсияи ӯ амир, ноиб-ус-салтана, муин ус-салтана, соҳибмансабони идораҳои шаръӣ, аз қабилӣ қозӣ, муфтий, муҳаррирон (нозирон) ва котибони онҳоро таъин мекард.

Тоҷикон дар замони Ҳабибуллоҳон ба таври васеъ дар идораҳои мулкӣ ва низомии мамлакат ба қор ҷалб карда шуда буданд. Вале ба таври умум идораҳои марказӣ ва ҳукуматҳои маҳаллӣ ба иҷрои вазифаҳои худ чандон машғул набуданд. Ришвахӯрӣ, тӯхфагирӣ, хешу таборбозӣ, хариду фурӯши вазифаҳои муҳими давлатӣ авҷ гирифта буд. Ба тамоми ин норасоихо нигоҳ накарда, чандин иқдомҳои муҳими иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ гузаронида шуд, ки онҳо дар рушди инкишофи мамлакат нақши худро гузоштаанд.

Инкишофи саноат Вазъи нисбатан ороми мамлакат ба инкишофи ҳунармандӣ ва шаклҳои гуногуни саноат мусоидат кард. Масалан, пӯстинҳое, ки ҳунармандони Қандаҳор, Ғазнӣ, Кобул ва Ҳирот тайёр менамуданд,

хеле шӯхрат пайдо намуда буданд. Дар шаҳрҳо ҳазорҳо дӯконҳо, устохонаҳои касбиву ҳунари ба тариқи анъанавӣ фаъолият мекарданд. Дар баъзе корхонаҳо чараёни истеҳсолот тақсимбандӣ шуда, ба худ шакли истеҳсоли мануфактуриро гирифта буд, ки як маҳсулотро пай дар ҳам чанд нафар усто тайёр мекарданд.

Дар ибтидои асри ХХ фаъолияти мошинхонае, ки соли 1886 сохта буданд, хеле васеъ карданд. Дар заминаи устохонаи чармгарӣ, соли 1909 дар Кобул фабрикаи чармгарӣ ба кор даромад, ки дар он мӯза, зини асп ва дигар маҳсулотҳои чармиро ба тариқи механикӣ истеҳсол мекарданд. Инчунин заводи собунпазӣ сохта шуд, ки он дар баробари собун боз шамъ тайёр менамуд. Соли 1914 дар Кобул фабрикаи пашмбофӣ ба кор даромад. Маҳсулоти ин корхонаҳо дар баробари ба корҳои ҳарбӣ сарф шудан, як миқдор дар бозор низ фурӯхта мешуд. Сохтмони аввалин дастгоҳи барқӣ соли 1907 дар Парвон шурӯъ шуда, соли 1919 ба кор даромад, ки иқтидораш 1.5 ҳазор киловатро ташкил медод.

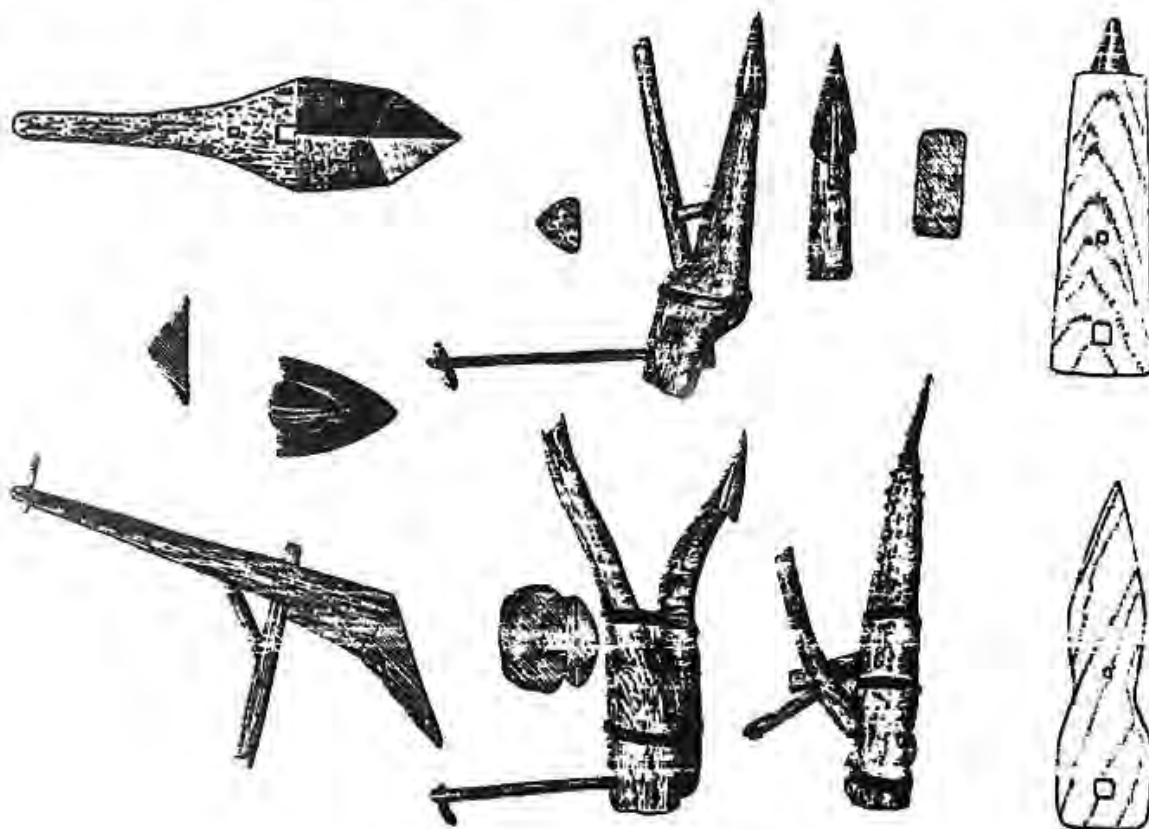
Сохтмони роҳҳо То охири асри XIX ва ибтидои асри ХХ роҳҳои асосии Афғонистонро роҳҳои корвонгузар ва дар байни шаҳрҳо роҳҳои аробагард ташкил медоданд. Пайдо шудани аввалин автомобилҳо масъалаи сохтани роҳҳои автомобилгард ва тайёр намудани ронандагони ин намуди техникаро ба миён гузошт. Масалан, соли 1909 аввалин бор як дастаи 57 нафараи ҷавонон барои омӯхтани касби ронандагӣ ва механикӣ ба Ҳиндустон фиристода шуданд. Соли 1912 бошад ширкати махсуси боркашии автомобилӣ таъсис ёфт, ки он асосан ба кашондани борҳои байни Афғонистону Ҳиндустон машғул буд. Дар натиҷа, зарурияти сохтмони роҳҳои автомобилгарди байни Кобул-Чаллобод, Кобул-Парвон, Кобул-Лугар ва Кобул-Ғазний-Қандаҳор ба вуҷуд омад. Дар дигар ноҳияҳо ва нуқтаҳои мамлакат роҳҳои аробагард ва корвонсаройҳои зиёде сохта шуданд.

Вазъи кишоварзӣ Ташаккулёбии ҳукумати мутамарказ, барои ба вуҷуд омадан ва инкишоф ёфтани

муомилоти молию пулї дар сохтори заминдорї ва тарики истифодабарии он тағйиротхо ба вучуд овард. Масалан, дар мамлакат дар натиҷаи барои соҳибмансабони низомї ва мулкї аз ҳисоби хазинаи давлат қорї гардидани маоши нақдї, шаклҳои заминдории қадима ва анъанавии «қойгир» ва «тиюл», ки ба ивази хизматашон дода мешуд, аз байн рафт. Минбаъд заминдорї ба се шакл – давлатї, хусусї (феодалї ва деҳқонї) ва вақфї тақсимбандї мешуд. Махсусан, заминҳои давлатї аз ҳисоби мусодираи мулкҳои хонҳо, маликҳо, феодалҳои саркаш ва шӯришгарони халқї васеъ мегардид. Инчунин деҳқононе, ки молиёти (андози) вазнини ҳукумати ро пардохта наметавонистанд, молу мулкашон мусодира мешуд. Дар ин байн баъзе ашрофон ва феодалони қалон бо роҳҳои гуногун қитъаҳои зиёди заминро ба даст меоварданд.

Заминҳои вақфї бошад дар Афғонистон чандон зиёд набуданд. Албатта тамоми мазорҳо, зиёратгоҳҳо, мадрасаҳо ва баъзе масҷидҳо соҳиби замини вақфї буданд. Соҳибони заминҳои вақфї ва феодалї одатан дар шаҳрҳо ва марказ

Омӯшҳои қўбини мардуми Афғонистон дар аввали асри XX

истиқомат карда, бо корҳои идораи низомӣ, мулкӣ ва тиҷорат машғул буданд. Бинобар ин кишту кори тамоми заминҳои давлатӣ, хусусии феодалӣ ва вақфӣ ба ӯҳдаи деҳқонони иҷоракор гузошта шуда буд. Дар ин хоҷагиҳо бештар усули нисфikorӣ (яъне нисфи ҳосил ба соҳиби замин ва нисфи дигараш ба деҳқон), сеяккорӣ, чоряккорӣ, панҷяккорӣ ва ғайра дида мешуд.

Андоz Дар замони ҳукмронии Ҳабибуллоҳон на танҳо шакли миқдори андоzҳо тағйир наёфт, балки андоzҳои нав ва тоза қорӣ карда шуданд. Дар байни андоzҳо, мисли пештара хирочасосӣ ба ҳисоб мерфат, ки он аз маҳсулоти кишоварзон ситонида мешуд. Хирочи заминҳои обӣ назар ба ҳосилнокӣ ва тарзи обёрӣ аз сеяк то панҷяки ҳиссаи маҳсулоти заминро ташкил меод. Тағйирот аз он иборат буд, ки акнун ҳукумат бештар кӯшиш мекард, андоzҳоро то ҳадди имкон ба пули нақд рӯёнад.

Яке аз андоzҳои наве, ки маҳз дар замони Ҳабибуллоҳон ба вуҷуд омадааст, ин турукпулӣ ном дошт. Онро бо мақсади пӯшонидани хароҷотҳои сохтмони роҳҳои автомобилгард ва аробагард қорӣ намудаанд. Турукпулӣ баробари ҳаҷми чарогоҳпулӣ буд ва ҳамаи қорводорон маҷбур буданд, ки онро ба фоидаи ҳазинаи давлат супоранд. Дар натиҷа даромади ҳазинаи давлатӣ сол аз сол меафзуд. Умуман, даромади нақдии ҳазинаи амир Ҳабибуллоҳон ба 80 млн рупия расида буд.

Ҳукумати марказӣ аз болои фаъолияти ҳамаи чамъкунандагони андоz – мустаҷирон ва таксилдорон назорат карда наметавонист. Бинобар ин онҳо бо мақсади аз худ намудани як ҳиссаи даромад, нисбат ба халқ ҳар гуна зулму зolimӣ ва бедодгариро раво медиданд.

Инкишофи тиҷорат Вазъияти нисбатан ороми мамлакат боиси инкишофи тамоми соҳаҳои иқтисодиёт ва тиҷорат гардид. Дар ин давр, махсусан, шаҳрҳои Кобул, Ҳирот, Қандаҳор, Мазори Шариф хеле инкишоф ёфта, ба марказҳои асосии тиҷорат мубаддал гаштанд. Дар ин шаҳрҳо на танҳо касбу ҳунарҳои пешина нашъу намо ёфтанд, балки онҳо оҳиста-оҳиста ба муомилоти бозоргонӣ ҷалб мешуданд,